

* A. Lat. b. *

12.63

50r/1

8° A. lat. b.

Livins

1263 sur

(1

<36633545820017

S

<36633545820017

Bayer. Staatsbibliothek

A

1. A. 27

TITI LIVII
AB URBE CONDITA
LIBER XXII.

Nach Text und Kommentar getrennte

Ausgabe für den Schulgebrauch

von

FRANZ LUTERBACHER.

Erste Abteilung: Text.

Zweite, verbesserte Auflage.

GOTHA.

FRIEDR. ANDR. PERTHES.

1889.

G. n. 278

VORWORT.

Zur Verbesserung dieses Bändchens konnte ich die zweite Auflage von Wölfflin und die Ausgaben von Zingerle und Luchs benutzen, außerdem die Jahresberichte von H. J. Müller und briefliche Bemerkungen von Dr. E. Ziegler in Bremen. Den Text habe ich an etwa fünfzig Stellen geändert, den Kommentar vielfach umgearbeitet und eine Einleitung hinzugefügt. Möge das Büchlein in der neuen Gestalt mit demselben Wohlwollen aufgenommen werden, wie bei der ersten Auflage, und neue Freunde finden.

Burgdorf bei Bern, im April 1889.

Franz Luterbacher.

AB URBE CONDITA

LIBER XXII.

Iam ver appetebat; itaque Hannibal ex hibernis movit, et 1
nequiquam ante conatus transcendere Appenninum intolerandis
frigoribus, et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos 2
praedae populationumque conciverat spes, postquam pro eo, ut
ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli
esse premique utriusque partis exercituum hibernis videre, ver-
terunt retro in Hannibalem ab Romanis odia; petitusque saepe 3
principum insidiis, ipsorum inter se fraude, eadem levitate, qua
consenserant, consensum indicantium, servatus erat, et mutando
nunc vestem, nunc tegumenta capitis errore etiam sese ab insidiis
munierat. Ceterum hic quoque ei timor causa fuit maturius mo- 4
vendi ex hibernis.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae Idibus Martiis
magistratum iniit. Ibi cum de re publica rettulisset, redintegrata 5
in C. Flaminium invidia est: Duos se consules creasse, unum
habere. Quod enim illi iustum imperium, quod auspiciū esse?
Magistratus id a domo, publicis privatisque penatibus, Latinis feriis 6
actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncu-
patis secum ferre. Nec privatum auspicia sequi, nec sine auspiciis 7
profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse.

Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: 8
In Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro
circumeūti vigilias equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse,
et litora crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse, 9

et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum;
et Praeneste ardentes lapides caelo cecidisse, et Arpis parmas in
caelo visas pugnantemque cum luna solem, et Capenae duas in-
10 terdiu lunas ortas; et aquas Caeretes sanguine mixtas fluxisse
fontemque ipsum Herculis cruentis manasse respersum maculis,
11 et Antii metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse; et Fa-
leriis caelum findi velut magno hiatu visum, quaque patuerit, in
gens lumen effulsisse, sortes sua sponte attenuatas, unamque ex-
12 cidisse ita scriptam „Mavors telum suum concutit“; et per idem
tempus Romae signum Martis Appia via ac simulacra luporum
sudasse, et Capuae speciem caeli ardentis fuisse lanaeque inter
13 imbrem cadentis. Inde minoribus etiam dictu prodigiis fides ha-
bita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem,
gallum in feminam sese vertisse.

14 His, sicut erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam
15 introductis consul de religione patres consuluit. Decretum, ut ea
prodigia partim maioribus hostiis, partim lactentibus procuraren-
tur, et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur;
16 cetera, cum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quemad-
17 modum cordi esse divis e carminibus praefarentur. Decemvirorum
monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen aureum pondo
quingenta fieret, et Iunoni Minervaeque ex argento dona da-
rentur, et Iunoni Reginae in Aventino Iunonique Sospitae Lanuvii
18 maioribus hostiis sacrificaretur, matronaeque pecunia collata, quan-
tum conferre cuique commodum esset, donum Iunoni Reginae in
Aventinum ferrent, lectisterniumque fieret, et ut libertinae et ipsae,
unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis con-
19 ferrent. Haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro maioribus hostiis
sacrificarunt. Postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni
Romae immolatum est, lectisterniumque imperatum — et eum
20 lectum senatores straverunt — et convivium publicum, ac per
urbem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque eum diem
festum habere ac servare in perpetuum iussus.

2 Dum consul placandis Romae dis habendoque dilectu dat
operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam Flaminium con-
2 sulem Arretium pervenisse fama erat, cum aliud longius, ceterum
commodius ostenderetur iter, propiorem viam per paludes petit,

qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos 3 et Afros et omne veterani robur exercitus admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit, sequi Gallos, ut id agminis medium esset, novissimos ire equites; Magonem inde cum expeditis Numidis cogere 4 agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longaeque viae, ut est mollis ad talia gens, dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. Primi, qua modo praeirent duces, per praealtas fluvii ac profundas 5 voragines, hausti paene limo immergentesque se, tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi neque adsurgere ex 6 voraginibus poterant, *nec* aut corpora animis aut animos spe sustinebant, alii fessa aegre trahentes membra, alii, ubi semel victis 7 taedio animis procubuissent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes. Maximeque omnium vigiliae conficiebant per quadri- duum iam et tres noctes toleratae. Cum omnia obtinentibus aquis 8 nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cum- latis in aqua sarcinis insuper incumbabant, *aut* iumentorum itinere 9 toto prostratorum passim acervi tantum, quod exstaret aqua, quae- rentibus ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Hannibal, aeger oculis ex verna primum intemperie variante 10 calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aqua exstaret, vectus, vigiliis tamen et nocturno umore palustrique 11 caelo gravante caput, et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

Multis hominibus iumentisque foede amissis cum tandem de 3 paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat, certumque per praemissos exploratores habuit exercitum Romanum circa Arretii moenia esse. Consul deinde consilia atque animum 2 et situm regionum itineraque et copias ad commeatus expediendos et cetera, quae cognosse in rem erat, summa omnia cum cura in- quirendo exsequebatur. Regio erat in primis Italiae fertilis, 3 Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti; consul ferox ab con- 4 sulatu priore et non modo legum aut patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis metuens. Hanc insitam ingenio eius teme- ritatem fortuna prospero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque satis apparebat nec deos nec homines consulentem ferociter 5

omnia ac praepropere acturum. Quoque pronior esset in vitia
 6 sua, agitare eum atque irritare Poenus parat; et laeva relicto
 hoste medio Etruriae agro praedatum profectus quantam maximam
 vastitatem potest caedibus incendiisque consuli procul ostendit.

7 Flaminius, qui ne quieto quidem hoste ipse quieturus erat,
 tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri
 agique vidit, suum id dedecus ratus, per mediam iam Italiam va-
 gari Poenum atque obsistente nullo ad ipsa Romana moenia ire
 8 oppugnanda, ceteris omnibus in consilio salutaria magis quam
 speciosa suadentibus — collegam expectandum, ut coniunctis
 9 exercitibus communi animo consilioque rem gererent; interim equi-
 tatu auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licentia
 hostem cohibendum — iratus se ex consilio proripuit, signumque
 10 simul itineris pugnaeque cum *dedisset*, „Immo Arretii ante moenia
 sedeamus“, inquit; „hic enim patria et penates sunt. Hannibal
 emissus e manibus perpopuletur Italiam, vastandoque et urendo
 omnia ad Romana moenia perveniat, nec ante nos hinc moverimus
 quam, sicut olim Camillum a Veis, C. Flaminium ab Arretio
 11 patres acciverint“. Haec simul increpans cum ocius signa con-
 velli iuberet et ipse in equum insilisset, equus repente corruit
 12 consulemque lapsum super caput effudit. Territis omnibus qui
 circa erant velut foedo omine incipiendae rei insuper nuntiatur,
 13 signum omni vi moliente signifero convelli nequire. Conversus
 ad nuntium „Num litteras quoque“ inquit „ab senatu adfers,
 quae me rem gerere vetant? Abi, nuntia, effodiant signum, si ad
 14 convellendum manus prae metu obtorpuerint“. Incedere inde
 agmen coepit primoribus, superquam quod dissenserant ab con-
 silio, territis etiam duplici prodigio, milite in vulgus laeto ferocia
 ducis, cum spem magis ipsam quam causam spei intueretur.

15 Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem Trasumennum-
 que lacum omni glade belli pervastat, quo magis iram hosti ad
 2 vindicandas sociorum iniurias acuat. Et iam pervenerat ad loca
 nata insidiis, ubi maxime montes Cortonenses Trasumennus subit.
 Via tantum interest perangusta, velut ad *id* ipsum de industria
 relicto spatio; deinde paulo latior patescit campus; inde colles in-
 3 surgunt. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo
 Hispanisque consideret; Baliares ceteramque levem armaturam

post montes circumducit; equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte tegentibus, locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu clausa omnia lacu ac montibus essent.

Flaminius cum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, in-4 explorato postero die vixdum satis certa luce angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit; ab tergo ac super caput *haud* dispectae insidiae. Poenus ubi, id quod petierat, clausum 5 lacu ac montibus et circumfusus suis copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi. Qui ubi, qua cuique pro-6 ximum fuit, decucurrerunt, eo magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo quam montibus densior sederat agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta eoque magis pariter decucurrerant. Romanus 7 clamore prius undique orto quam satis cerneret se circumventum esse sensit; et ante in frontem lateraque pugnari coeptum est, quam satis instrueretur acies aut expediri arma stringique gladii possent.

Consul percussis omnibus ipse satis, ut in *re* trepida, impa-5 vidus turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur, et quacumque adire audirique potest, adhortatur ac stare ac pugnare iubet: nec enim inde 2 votis aut imploratione deum, sed vi ac virtute evadendum esse; per medias acies ferro viam fieri, et quo timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse. Ceterum prae strepitu ac tumultu nec 3 consilium nec imperium accipi poterat, tantumque aberat, ut sua signa atque ordines et locum noscerent, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnae competeret animus opprimerenturque quidam onerati magis his quam tecti. Et erat in tanta caligine maior 1 usus aurium quam oculorum. Ad gemitus vulneratorum ictusque cor-4 porum aut armorum et mixtos strepentium paventiumque clamores circumferebant ora oculosque. Alii fugientes pugnantium globo 5 inlati haerebant, alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen. Deinde ubi in omnes partes nequiquam impetus capti, 6 et ab lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium acies claudebant, apparuitque nullam nisi in dextera ferroque salutis spem esse, tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad 7

rem gerendam, et nova de integro exorta pugna est, non illa ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret acies, nec ut in sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset; fors conglobabat et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat; tantusque fuit ardor animorum, adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

6 Tres ferme horas pugnatum est, et ubique atrociter; circa
2 consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum et robora virorum sequebantur, et ipse, quacumque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem; insignemque armis et hostes summa vi petebant et tuebantur cives, donec Insuber eques — Ducario nomen erat —, facie quoque noscitans consulem, „En“ inquit „hic est“ popularibus suis, „qui legiones nostras cecidit agrosque et urbem est depopulatus! Iam ego hanc victimam Manibus peremptorum foede civium dabo“. Subditisque calcaribus equo per confertissimam hostium turbam impetum facit, obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, consulem lancea transfixit; spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuere.

5 Magnae partis fuga inde primum coepit; et iam nec lacus nec montes pavori obstabant. Per omnia arta praeruptaque velut caeci evadunt, armaque et viri super alios alii praecipitantur.
6 Pars magna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus umerisque exstare possunt, sese immergunt. Fuere quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit; quae ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus, aut nequiquam fessi vada retro aegerrime repetebant atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur.

8 Sex milia ferme primi agminis, per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium, quae post se agerentur, e saltu evasere, et cum in tumulto quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque
9 scire nec perspicere prae caligine poterant. Inclinata denique re

cum incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam luce montes campique perditas res stratamque ostendere foede Romanam aciem. Itaque, ne in conspectos procul immitteretur 10 eques, sublatis raptim signis quam citatissimo poterant agmine sese abriperunt. Postero die, cum super cetera extrema fames 11 etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt; quae Punica 12 religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes coniecti.

Haec est nobilis ad Trasumennum pugna atque inter paucas 7 memorata populi Romani clades. Quindecim milia Romanorum 2 in acie caesa; decem milia sparsa fuga per omnem Etruriam diversis itineribus urbem petiere. Duo milia quingenti hostium in 3 acie, multi postea utrimque ex vulneribus periere. X Multiplex caedes utrimque facta traditur ab aliis; ego, praeterquam quod 4 nihil auctum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium animi, Fabium aequalem temporibus huiusce belli potissimum auctorem habui. Hannibal captivorum, qui Latini nominis 5 essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, X segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum cum sepeliri iussisset, Flamini quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum non invenit.

Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti terrore 6 ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronae vagae per vias, quae repens clades adlata quaeve fortuna exercitus esset, obvios percontantur. X Et cum frequentis contionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret, tandem 8 haud multo ante solis occasum M. Pomponius praetor „Pugna“ inquit „magna victi sumus“; et quamquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt consulem cum magna parte copiarum caesum, superesse 9 paucos aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos ab hoste. Quot casus exercitus 10 victi fuerant, tot in curas distracti animi eorum erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium; quae cuiusque suorum fortuna esset; nec quisquam satis certum habet, quid aut speret aut timeat. Postero 11

ac deinceps aliquot diebus ad portas maior prope mulierum quam virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem aut nuntios de iis *Reflex* opperiens; circumfundebanturque obviis sciscitantes, neque avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisissent, poterant.

12 Inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneret, ut cuique laeta aut tristia nuntiabantur, gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusus. Feminarum praecipue et gaudia

13 insignia erant et luctus; unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in complexu eius exspirasse ferunt, alteram, cui mors filii falso nuntiata erat, maestam sedentem domi ad primum conspec-

14 tum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. Senatum praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quonam duce aut quibus copiis resisti victoribus Poenis posset.

8 Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nuntiatur clades, quattuor milia equitum cum C. Centenio propraeore missa ad collegam ab Servilio consule in Umbria, quo post pugnam ad Trasumennum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa.

2 Eius rei fama varie homines adfecit: pars occupatis maiore aegritudine animis levem ex comparatione priorum ducere recentem

3 equitum iacturam; pars non id, quod acciderat, per se aestimare, sed, ut in adfecto corpore quamvis levis causa magis quam in va-

4 lido gravior sentiretur, ita tum aegrae et adfectae civitati quodcumque adversi incideret, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quae nihil, quod adgravaret, pati possent, aestimandum esse.

5 Itaque ad remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit. (Et quia et consul aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut litteras mitti, nec dic-

6 tatorem *praetor* creare poterat, quod numquam ante eam diem factum erat, dictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum et

7 magistrum equitum M. Minucium Rufum; hisque negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent et praesidia disponderent, quibus locis videretur, pontesque rescinderent fluminum: pro urbe ac penetibus dimicandum esse, quando Italiam tueri nequissent.)

9 Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletium

venit. Inde cum perpopulato agro urbem oppugnare adortus esset, 2 cum magna caede suorum repulsus, coniectans ex unius coloniae minus prospere temptatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in agrum Picenum avertit iter, non copia solum omnis 3 generis frugum abundantem, sed refertum praeda, quam effuse avidi atque egentes rapiebant. Ibi per dies aliquot stativa habita, 4 refectusque miles hibernis itineribus ac palustri via proelioque magis ad eventum secundo quam levi aut facili adfectus. Ubi 5 satis quietis datum praeda ac populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus, profectus Praetutianum, Hadrianum agrum, Marsos inde Marrucinosque et Paelignos devastat circaque Arpos et Luceriam proximam Apuliae regionem.

Cn. Servilius consul levibus proeliis cum Gallis factis et uno 6 oppido ignobili expugnato, postquam de collegae exercitusque caede audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit.

Q. Fabius Maximus dictator iterum, quo die magistratum 7 iniit, vocato senatu ab dis orsus, cum edocuisset patres plus negligentia caerimoniarum auspiciorumque quam temeritate atque inscitia peccatum a C. Flaminio consule esse, quaeque piacula irae deum essent ipsos deos consulendos esse, pervicit, ut, quod non 8 ferme decernitur, nisi cum taetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur. Qui inspectis fatalibus libris rettulerunt patribus, quod eius belli causa votum Marti 9 foret, id non rite factum de integro atque amplius faciendum esse, et Iovi ludos magnos et aedes Veneri Erycinae ac Menti 10 vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset resque publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu permansisset. Senatus, 11 quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem, ex collegii pontificum sententia omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

His senatus consultis perfectis L. Cornelius Lentulus pontifex 10 maximus consulente collegium praetore omnium primum populum consulendum de vere sacro censet; iniussu populi voveri non posse. Rogatus in haec verba populus: „Velitis iubeatisne haec 2 sic fieri, si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium

proximum, sicut velim eam salvam, servata erit hisce duellis, tum
 donum duit populus Romanus Quiritium, quod duellum populo
 Romano cum Carthaginiensi est, quaeque duella cum Gallis sunt,
 qui cis Alpes sunt; quod ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino,
 bovillo grege, quaeque profana erunt, Iovi fieri, ex qua die senatus
 populusque iusserit. Qui faciet, quando volet quaque lege volet,
 facito; quo modo faxit, probe factum esto. Si id moritur, quod
 fieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto. Si quis rumpet
 occidetve insciens, ne fraus esto; si quis clepsit, ne populo scelus
 esto, neve cui cleptum erit. Si atro die faxit insciens, probe
 factum esto; si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe
 factum esto. Si antidea, quam senatus populusque iusserit fieri,
 faxitur, eo populus solutus liber esto.

Eiusdem rei causa ludi magni voti aeris trecentis triginta
 tribus milibus *trecentis triginta tribus* triente, praeterea bubus
 Iovi trecentis, multis aliis divis bubus albis atque ceteris hostiis.
 Votis rite nuncupatis supplicatio edicta; supplicatumque iere cum
 coniugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium
 etiam, quos in aliqua sua fortuna publica quoque contingebat
 cura. Tum lectisternium per triduum habitum decemviris sacro-
 rum curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuerunt: Iovi ac
 Iunoni unum, alterum Neptuno ac Minervae, tertium Marti ac
 Veneri, quartum Apollini ac Dianae, quintum Volcano ac Vestae,
 sextum Mercurio et Cereri. Tum aedes votae: Veneri Erycinae
 aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex fatalibus
 libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum imperium in
 civitate esset; Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

Ita rebus divinis peractis tum de bello deque re publica
 dictator rettulit, quibus quotve legionibus victori hosti obviam
 eundum esse patres censerent. Decretum, ut ab Cn. Servilio
 consule exercitum acciperet; scriberet praeterea ex civibus sociis-
 que, quantum equitum ac peditum videretur; cetera omnia ageret
 faceretque, ut e re publica duceret. Fabius duas legiones se ad-
 iecturum ad Servilianum exercitum dixit. Iis per magistrum
 equitum scriptis Tibur diem ad conveniendum edixit. Edictoquoque
 proposito, ut, quibus oppida castellaque immunita essent, ut ii
 commigrarent in loca tuta, ex agris quoque demigrarent omnes

regionis eius, qua iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset, ipse via Flaminia profectus obviam consuli exercituque, cum ad Tiberim circa Otriculum prospexisset agmen consulemque cum equitibus ad se progredientem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus ad dictatorem veniret. Qui cum dicto paruisset congressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset, litterae ab urbe adlatae sunt, naves onerarias commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica circa portum Cosanum captas esse. Itaque extemplo consul Ostiam proficisci iussus, navibusque, quae ad urbem Romanam aut Ostiae essent, completis milite ac navalibus sociis persequi hostium classem ac litora Italiae tutari. Magna vis hominum conscripta Romae erat; libertini etiam, quibus liberi essent et aetas militaris, in verba iuraverant. Ex hoc urbano exercitu qui minores quinque et triginta annis erant in naves impositi, alii, ut urbi praesiderent, relictii.

(Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edixerat novis militibus, venit. Inde Praeneste ac transversis limitibus in viam Latinam est egressus, unde itineribus summa cum cura exploratis ad hostem ducit, nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret fortunae se commissurus. Quo primum die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin Poenus educeret in aciem copiamque pugnandi faceret. Sed ubi quietam omnia apud hostes nec castra ullo tumultu mota videt, increpans quidem, victos tandem illos Martios animos Romanis debellatumque et concessum propalam de virtute ac gloria esse, in castra rediit.

Ceterum tacita cura animum incessit, quod cum duce haudquaquam Flamini Semproniique simili futura sibi res esset ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quae-sissent. Et prudentiam quidem novam dictatoris extemplo timuit; constantiam haud expertus agitare ac temptare animum movendo crebro castra populandoque in oculis eius agros sociorum coepit, et modo citato agmine ex conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat.

expectans dico

8 Fabius per loca alta agmen ducebat modico ab hoste inter-
vallo, ut neque omitteret eum neque congredere-
9 tur. Castris, nisi quantum usus necessarii cogerent, tenebatur miles; pabulum et
ligna nec pauci petebant nec passim. Equitum levisque arma-
turae statio, composita instructaque in subitos tumultus, et suo
10 militi tuta omnia et infesta effusis hostium populatoribus prae-
bebat. Neque universo periculo summa rerum committebatur, et
parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum finitimo
receptu adsuefaciebant territum pristinis cladibus militem minus
iam tandem aut virtutis aut fortunae paenitere suae.

11 Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis ha-
bebat quam magistrum equitum, qui nihil aliud, quam quod impar
erat imperio, morae ad rem publicam praecipitandam habebat.
12 Ferox rapidusque consiliis ac lingua immodicus primo inter pau-
cos, dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem, pro cauto
timidum, adfingens vicina virtutibus vitia, compellabat, premendo-
que superiorem, quae pessima ars nimis prosperis multorum suc-
cessibus crevit, sese extollebat.

13 Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum de-
populatur agrum, Telesiam urbem capit; irritat etiam de industria
dictatorem, si forte accensum tot indignitatibus ac cladibus socio-
2 rum detrahere ad aequum certamen possit. Inter multitudinem
sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum capti ab Hannibale
dimissique fuerant, tres Campani equites erant, multis iam tum
inlecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium
3 animos. Hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset,
Capuae potiendae copiam fore, cum res maior quam auctores esset,
dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffidentem tamen, ut
4 Campanos ex Samnio peteret, moverunt. Monitos, ut etiam atque
etiam promissa rebus adfirmarent, iussosque cum pluribus et ali-
quibus principum redire ad se dimisit.

5 Ipse imperat duci, ut se in agrum Casinatem ducat, edoctus
a peritis regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad
6 opem ferendam sociis interclusurum. Sed Punicum abhorrens ab
Latinorum nominum *pronuntiatione* os, *Casilinum* pro Casino dux
ut acciperet, fecit; aversusque ab suo itinere per Callifanum Alli-
fanumque et Calenum agrum in campum Stellatem descendit.

Ubi cum montibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset, 7
 vocatum ducem percontatur, ubi terrarum esset. Cum is Casilini 8
 eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est error,
 et Casinum longe inde alia regione esse; virgisque caeso duce et 9
 ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communitis,
 Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum praedatum dimi-
 sit. Usque ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit. Ingen- 10
 tem cladem, fugam tamen terroremque latius Numidae fecerunt.
 Nec tamen is terror, cum omnia bello flagrarent, fide socios di- 11
 movit, videlicet quia iusto et moderato regebantur imperio nec
 abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.)

Ut vero, *postquam* ad Volturnum flumen castra sunt posita, 14
 exurebatur amoenissimus Italiae ager villaeque passim incendiis
 fumabant per iuga Massici montis Fabio ducente, tum prope de
 integro seditio accensa; quieverant enim per paucos dies, quia, 2
 cum celerius solito ductum agmen esset, festinari ad prohibendam
 populationibus Campaniam crediderant.

Ut vero in extrema iuga Massici montis ventum *est* et hostes 3
 sub oculis erant Falerni agri colonorumque Sinuessae tecta uren- 9
 tes nec ulla erat mentio pugnae, „Spectatum huc“, inquit Mi- 4
 nucius, „ad rem fruendam oculis, sociorum caedes et incendia,
 venimus? Nec, si nullius alterius, nos ne civium quidem horum
 pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut ab Sam- 5
 nite hoste tuta haec ora esset, quam nunc non vicinus Samnis
 urit, sed Poenus advena, ab extremis orbis terrarum terminis
 nostra cunctatione et socordia iam huc progressus? Tantum, 6
 pro! degeneramus a patribus nostris, ut praeter quam nuper
 oram illi Punicas vagari classes dedecus esse imperii sui duxerint,
 eam nunc plenam hostium Numidarumque ac Maurorum iam
 factam videamus? Qui modo Saguntum oppugnari indignando 7
 non homines tantum sed foedera et deos ciebamus, scandentem
 moenia Romanae coloniae Hannibalem quieti spectamus. Fumus 8
 ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque ora venit;
 strepunt aures clamoribus plorantium sociorum, saepius nos quam
 deorum invocantium opem: nos hic pecorum modo per aestivos
 saltus deviasque calles exercitum ducimus conditi nubibus silvis-
 que. Si hoc modo peragrando cacumina saltusque M. Furius re- 9

*Canilfus
 Vi 67*

cipere a Gallis urbem voluisset, quo hic novus Camillus^a, nobis
 dictator unicus in rebus adfectis quaesitus, Italiam ab Hannibale
 10 recuperare parat, Gallorum Roma esset, quam vereor ne sic
 a cunctantibus nobis Hannibali ac Poenis totiens servaverint ma-
 11 iores nostri. Sed vir ac vere Romanus, quo die dictatorem eum
 ex auctoritate patrum iussuque populi dictum Veios adlatum est,
 cum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens prospectaret hostem,
 descendit in aequum atque illo ipso die media in urbe, qua nunc
 busta Gallica sunt, et postero die citra Gabios cecidit Gallorum
 12 legiones. Quid? post multos annos, cum ad Furculas Caudinas
 ab Samnite hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Pa-
 pirius Cursor iuga Samnii perlustrando an Luceriam premendo
 obsidendoque et lacescendo victorem hostem depulsum ab Roma-
 13 nis cervicibus iugum superbo Samniti imposuit? Modo C. Lutatio
 Calpurnius quae alia res quam celeritas victoriam dedit, quod postero die,
 quam hostem vidit, classem gravem commeatibus, impeditam
 14 suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppressit? Stultitia
 est sedendo aut votis debellari credere posse; arma capias oportet
 et descendas in aequum et vir cum viro congrediaris. Audendo
 atque agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis, quae
 timidi cauta vocant.“

15 Haec velut contionanti Minucio circumfundebatur tribunorum
 equitumque Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum
 dicta ferocia evolvebantur; ac, si militaris suffragii res esset, haud
 dubie ferebant Minucium Fabio duci praelaturos.

15 Fabius pariter in suos haud minus quam in hostes intentus
 prius ab illis invictum animum praestat. Quamquam probe scit
 non in castris modo suis, sed iam etiam Romae infamem suam
 cunctationem esse, obstinatus tamen tenore eodem consiliorum
 2 aestatis reliquum extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summa
 ope petiti certaminis iam hibernis locum circumspectaret, quia
 ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque
 et consita omnia magis amoenis quam necessariis fructibus. Haec
 3 per exploratores relata Fabio. Cum satis sciret per easdem angu-
 stias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam
 4 montem et Casilinum occupat modicis praesidiis, quae urbs Vol-
 turno flumine dirempta Falernum a Campano agro dividit; ipse

iugis iisdem exercitum reducit misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino.

Qui ex turba iuvenum audientium saepe ferociter contionan- 5
tem magistrum equitum progressus primo exploratoris modo, ut
ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas
prospexit ac per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occu- 6
patus certamine est animus, excideruntque praecepta dictatoris,
qui, quantum tuto posset, progressum prius recipere sese iusserat,
quam in conspectum hostium veniret. Numidae alii atque alii 7
occursantes refugientesque ad castra prope ipsa eum cum fatiga-
tione equorum atque hominum pertraxere. Inde Carthalo, penes 8
quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus,
cum prius, quam ad coniectum teli veniret, avertisset hostes,
quinque ferme milia continenti cursu *secutus* est fugientes. Man- 9
cinus, postquam nec hostem desistere sequi nec spem vidit effu-
giendi esse, cohortatus suos in proelium rediit omni parte virium
impar. Itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur; 10
ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus
ad dictatorem perfugerunt.

Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad fir- 11
mandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in artas coactus
fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Poenus Appiae limite per-
venire in agrum Romanum posset. Coniunctis exercitibus dictator 12
ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal duc-
turus erat. Duo inde milia hostes aberant.

Postero die Poeni, quod viae inter bina castra erat, agmine 16
complevere. Cum Romani sub ipso constitissent vallo haud dubie 2
aequiore loco, successit tamen Poenus cum expeditis equitibusque
ad lacesendum hostem. Carptim Poeni et procursando recipien-
doque sese pugnare; restitit suo loco Romana acies. Lenta 3
pugna et ex dictatoris magis quam Hannibalis fuit voluntate. Du-
centi ab Romanis, octingenti hostium cecidere.

Inclusus inde videri Hannibal via ad Casilinum obsessa, cum 4
Capua et Samnium et tantum ab tergo divitum sociorum Ro-
manis commeatus subveheret, Poenus inter Formiana saxa ac
Literni harenas stagnaque et perhorridas silvas hibernaturus esset.
Nec Hannibalem fefellit suis se artibus peti. Itaque cum per 5

Casilinum evadere non posset petendique montes et iugum Calli-
6 culae superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen
adgrederetur, ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum
hostem commentus, principio noctis furtim succedere ad montes
7 statuit. Fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique ex
agris collectae fascisque virgarum atque aridi sarmenti praeli-
gantur cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter
8 ceteram agrestem praedam agebat. Ad duo milia ferme boum
effecta; Hasdrubalique negotium datum, ut prima nocte id ar-
mentum accensis cornibus ad montes ageret, maxime, si posset,
super saltus ab hoste insessos.

17 Primis tenebris silentio mota castra; boves aliquanto ante
2 signa acti. Ubi ad radices montium viasque angustas ventum
est, signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in ad-
versos concitentur montes. Et metus ipse relucens flammae a
capite calorque iam ad vivum ad imaue cornua veniens velut
3 stimulos furore agebat boves. Quo repente discursu haud secus
quam silvis montibusque accensis omnia circa virgulta *visa* ardere,
capitumque irrita quassatio excitans flammam hominum passim
4 discurrentium speciem praebebat. Qui ad transitum saltus in-
sidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quos-
dam ignes conspexere, circumventos se esse rati praesidio ex-
cessere; qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum
iter petentes summa montium iuga, tamen in quosdam boves pa-
5 latos a suis gregibus inciderunt. Et primo cum procul cernerent,
6 veluti flammam spirantium miraculo attoniti constiterunt; deinde,
ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati esse cum maiore
tumultu concitant se in fugam. Levi quoque armaturae hostium
incurrere; ceterum nox aequato timore neutros pugnam incipientes
7 ad lucem tenuit. Interea toto agmine Hannibal transducto per
saltum et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis in agro Al-
lifano posuit castra.

18 Hunc tumultum sensit Fabius; ceterum et insidias esse ratus
et ab nocturno utique abhorrens certamine suos munimentis te-
2 nuit. Luce prima sub iugo montis proelium fuit, quo interclusam
ab suis levem armaturam facile — etenim numero aliquantum
praestabant — Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad

id ipsum remissa ab Hannibale supervenisset. Ea adsuetior montibus et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior cum velocitate corporum tum armorum habitu campestem hostem, gravem armis statariumque, pugnae genere facile elusit. Ita haudquaquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis, in castra contenderunt.

Fabius quoque movit castra, transgressusque saltum super Allifas loco alto ac munito consedit. Tum per Samnium Romam se petere simulans Hannibal usque in Paelignos populabundus rediit; Fabius medius inter hostium agmen urbemque Romam iugis ducebat, nec absistens nec congregiens. Ex Paelignis Poenus flexit iter retroque Apuliam repetens Gereonium pervenit, urbem metu, quia collapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam; dictator in Larinate agro castra communiit. Inde sacrorum causa Romam revocatus non imperio modo, sed consilio etiam ac prope precibus agit cum magistro equitum, ut plus consilio quam fortunae confidat et se potius ducem quam Sempronium Flaminiumque imitetur: Ne nihil actum censeret extracta prope aestate per ludificationem hostis; medicos quoque plus interdum quiete quam movendo atque agendo proficere; haud parvam rem esse ab totiens victore hoste vinci desisse ac respirasse ab continuis cladibus. Haec nequiquam praemonito magistro equitum Romam est profectus.

(Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania quoque terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum paratumque acceperat, decem adiecit. Quadraginta navium classem Himilconi tradit, atque ita Carthagine profectus naves prope terram, exercitum in litore ducebat, paratus configere, quacumque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipio postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit; deinde minus terra propter ingentem famam novorum auxiliorum concurrere ausus, delecto milite ad naves imposito quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit. Altero ab Tarracone die ad stationem decem milia passuum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. Inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere classem Punicam

6 stare in ostio fluminis castraque in ripa posita. Itaque ut improvidos incautosque universo simul effuso terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem vadit.

et Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus *et* 7 et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo conspectis hostium navibus datum signum Hasdrubali est, tumultusque prius in terra et castris quam ad mare et naves est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico 8 exaudito aut aperientibus classem promunturiis, cum repente eques alius super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut proelium eo die exspectantes, conscendere naves propere atque arma capere 9 iubet: classem Romanam iam haud procul portu esse. Haec equites dimissi passim imperabant; mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat, varioque omnia tumultu strepunt ruentibus in naves simul remigibus militibusque fugientium magis e terra quam in pugnam euntium modo.

10 Vixdum omnes conscenderant, cum alii resolutis oris in ancoras evehuntur, alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt, raptimque omnia *ac* praepropere agendo militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare arma 11 miles prohibetur. Et iam Romanus non appropinquabat modo, sed derexerat etiam in pugnam naves. Itaque non ab hoste et proelio magis Poeni quam suomet ipsi tumultu turbati ~~et~~ temp- 12 tata verius pugna quam inita in fugam averterunt classem. Et cum adversi amnis os lato agmini et tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt; atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim armati partim inermes ad instructam per litus aciem suorum perfugere. Duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae.

20 Romani, quamquam terra hostium erat armatamque aciem toto praetentam in litore cernebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem, naves omnes, quae non aut perfregerant 2 proras litori inlisas aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere, ad quinque et viginti naves e quadraginta 3 cepere. Neque id pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna toto eius orae mari potiti erant.

Itaque ad Onussam classe proVecti; escensio ab navibus in 4
 terram facta. Cum urbem vi cepissent captamque diripuissent,
 Carthaginem inde petunt, atque omnem agrum circa depopulati 5
 postremo tecta quoque iniuncta muro portisque incenderunt. Inde 6
 iam praeda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis magna
 sparti *erat*, ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale; quod satis
 in usum fuit sublato ceterum omne incensum est. Nec continentis 7
 modo praetervecta est oram, sed in Ebusum insulam transmissum.
 Ibi urbe, quae caput insulae est, biduum nequiquam summo labore
 oppugnata, ubi in spem irritam frustra teri tempus animadversum 8
 est, ad populationem agri versi direptis aliquot incensisque vicis 9
 maiore quam ex continenti praeda parta cum in naves se rece-
 pissent, ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad Scipionem
 venerunt. Inde flexa retro classis reditumque in citeriora pro- 10
 vinciae, quo omnium populorum, qui *cis* Hiberum incolunt, mul-
 torum et ultimae Hispaniae legati concurrerunt. Sed qui vere 11
 dicionis imperiique Romani facti sint obsidibus datis populi, am-
 plius fuere centum viginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis 12
 fidens Romanus usque ad saltum Castulonensem est progressus.
 Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

(Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis tempus, fuis- 21
 setque per Poenum hostem. Sed praeterquam quod ipsorum Hi- 2
 spanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius 3
 Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat, postquam Romani
 ab saltu recessere ad maritimam oram, concitis popularibus in
 agrum pacatum sociorum Romanorum ad populandum venerunt.
 Adversus eos tribuni militum cum expeditis auxiliis a Scipione 4
 missi levi certamine, ut tumultuariam manum, fudere, mille ho-
 minibus occisis, quibusdam captis magnaue parte armis exuta.
 Hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis Hi- 5
 berum ad socios tutandos retraxit. Castra Punica in agro Ilerga- 6
 vonensium, castra Romana ad Novam classem erant, cum fama
 repens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae 7
miserant legatos obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a
 Scipione exciti arma capiunt provinciamque Carthaginiensium va-
 lido exercitu invadunt. Tria oppida vi expugnant; inde cum ipso 8
 Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnant; ad quindecim milia

hostium occiderunt, quattuor milia cum multis militaribus signis capiunt.

22 ✓ Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus cum triginta longis navibus et octo milibus militum, magnoque commeatu ad-
2 vecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium sociorumque portum Tarraconis ex alto te-
3 nuit. Ibi milite exposito profectus Scipio fratri se coniungit, ac
4 deinde communi animo consilioque gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello haud cunctanter Hiberum transgrediuntur, nec ullo viso hoste Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio.

5 Id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberum
6 suorum culpa defectionis lueretur. Eo vinculo Hispaniam vir unus sollerti magis quam fideli consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus ante Poenis; tum, qualia plerumque sunt barbarorum ingenia, cum fortuna mutaverat fidem.
7 Ceterum transfugam sine magnae rei proditione venientem ad hostes nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus, id agebat, ut quam maximum emolumentum novis sociis
8 esset. Circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit, eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam.

9 Sed cum iniussu Bostaris praefecti satis sciret nihil obsidum
10 custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte adgreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ea parte intercluderet Romanis. Ibi eum in secretum abductum velut
11 ignorantem monet, quo statu sit res: Metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia procul Romani abessent; nunc eis
12 ✓ Hiberum castra Romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res; itaque, quos metus non teneat, beneficio et gratia
12 devinciendos esse. Miranti Bostari percontantique, quodnam id subitum tantae rei donum posset esse, „Obsides“ inquit „in civi-
13 tates remitte. Id et privatim parentibus, quorum maximum nomen

in civitatibus est suis, et publice populis gratum erit. Vult sibi 14
 quisque credi, et habita fides ipsam plerumque obligat fidem.
 72 Ministerium restituendorum domos obsidum mihimet deponco ipse,
 ut opera quoque impensa consilium adiuvem meum, et rei suapte
 natura gratae quantam insuper gratiam possim adiciam." Homini 15
 non ad cetera Punica ingenia callido ut persuasit, nocte clam
 progressus ad hostium stationes, conventis quibusdam auxiliariis
 Hispanis et ab his ad Scipionem perductus, quid adferret, ex-
 promit, et fide accepta dataque ac loco et tempore constituto ad 16
 obsides tradendos Saguntum redit. Diem insequentem absumpsit
 cum Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. Dimissus, 17 *ur*
 cum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset,
 ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum pro-
 fectus veluti ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit.

In castra Romana perducti; cetera omnia de reddendis ob- 18
 sidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, peracta eodem ordine,
 quo si Carthaginensium nomine sic ageretur. Maior aliquanto 19
 Romanorum gratia fuit in re pari, quam quanta futura Cartha-
 ginensium fuerat. Illos enim graves superbosque in rebus se-
 cundis expertos fortuna et timor mitigasse videri poterat; Ro- 20
 manus primo adventu, incognitus ante, ab re clementi liberalique
 initium fecerat; et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur
 socios mutasse. Itaque ingenti consensu defectionem omnes spec- 21
 tare; armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae Romanos
 quoque et Carthaginenses concedere in tecta coëgit, intervenisset.)

Haec in Hispania secunda aestate Punici belli gesta, cum in 23
 Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers cunctatio Fabii
 fecisset. Quae ut Hannibalem non mediocri sollicitum cura ha- 2
 bebat, tandem eum militiae magistrum delegisse Romanos cer-
 nentem, qui bellum ratione, non fortuna gereret, ita contempta 3
 erat inter cives armatos pariter togatosque, utique postquam ab-
 sente eo temeritate magistri equitum laeto verius dixerim quam
 prospero eventu pugnatum fuerat.

Accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris, una 4
 fraude ac dolo Hannibalis, quod, cum a perfugis ei monstratus
 ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis ab uno eo fer-
 rum ignemque et vim omnem hostilem abstineri iussit, ut occulti

5 alicuius pacti ea merces videri posset, altera ipsius facto, primo
forsitan dubio, quia non exspectata in eo senatus auctoritas est,
6 ad extremum haud ambigue in maximam laudem verso. In per-
mutandis captivis, quod sic primo Punico bello factum erat, con-
venerat inter duces Romanum Poenumque, ut, quae pars plures
reciperet quam daret, argenti pondo bina et selibras in militem
7 praestaret. Ducentis quadraginta septem cum plures Romanus
quam Poenus recepisset argentumque pro eis debitum, saepe
8 iactata in senatu re, quoniam non consulisset patres, tardius
erogaretur, inviolatum ab hoste agrum misso Romam Quinto filio
vendidit fidemque publicam impendio privato exsolvit.

9 Hannibal pro Gereonii moenibus, cuius urbis captae atque
incensae ab se in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in sta-
10 tivis erat. Inde frumentatum duas exercitus partes mittebat; cum
tertia ipse expedita in statione erat simul castris praesidio et
circumspectans, necunde impetus in frumentatores fieret.

24 Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. Praeerat Mi-
nucius magister equitum profecto, sicut ante dictum est, ad urbem
2 dictatore. Ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita
fuerant, iam in planum deferuntur; agitabanturque pro ingenio
ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos
aut in castra relictas cum levi praesidio fieret.

3 Nec Hannibalem fefellit cum duce mutatam esse belli ratio-
4 nem et ferocius quam consultius rem hostes gesturos. Ipse autem,
quod minime quis crederet, cum hostis propius esset, tertiam
partem militum frumentatum duabus in castris retentis dimisit.
5 Dein castra ipsa propius hostem movit, duo ferme a Gereonio
milia in tumulum hosti conspectum, ut intentum sciret esse ad
6 frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. Propior inde ei atque
ipsis imminens Romanorum castris tumulus apparuit; ad quem
capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis brevior
7 via praeventurus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. Quos
tenentes locum contempta paucitate Romani postero die cum de-
8 sicissent, ipsi eo transferunt castra. Tum utique exiguum spatii
vallum a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat Ro-
mana acies. Simul et per aversa castra equitatus cum levi ar-
matura emissus in frumentatores late caedem fugamque hostium

Hannibal

palatorum fecit. Nec acie certare Hannibal ausus, quia tanta 9
paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat. Iamque 10
artibus Fabii, sedendo et cunctando, bellum gerebat, receperatque
suos in priora castra, quae pro Gereonii moenibus erant.

Iusta quoque acie et collatis signis dimicatum quidam auctores 11
sunt: Primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde erup-
tione facta repente versum terrorem in Romanos, Numerii Decimii
Samnitis deinde *interventu* proelium restitutum. Hunc, principem 12
genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio,
iussu dictatoris octo milia peditum et equites quingentos ducen-
tem in castra, ab tergo cum apparuisset Hannibali, speciem parti
utrique praebuisse novi praesidii cum Q. Fabio ab Roma venientis.
Hannibalem insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos, 13
Romanum insecutum adiuvante Samnite duo castella eo die ex-
pugnasse. Sex milia hostium caesa, quinque admodum Romanorum; 14
tamen in tam pari prope clade *vanam* famam egregiae victoriae
cum vanioribus litteris magistri equitum Romam perlatam.

De iis rebus persaepe et in senatu et in contione actum est. 25
Cum laeta civitate dictator unus nihil nec famae nec litteris cre- 2
deret *et*, ut vera omnia essent, secunda se magis quam adversa
timere diceret, tum M. Metilius tribunus plebis id enim *vero* feren- 3
dum esse negat: Non praesentem solum dictatorem obstitisse rei 4
bene gerendae, sed absentem etiam gestae obstare, et in ducendo
bello sedulo tempus terere, quo diutius in magistratu sit solusque
et Romae et in exercitu imperium habeat. Quippe consulum al- 5
terum in acie cecidisse, alterum specie classis Punicae perse-
quendae procul ab Italia ablegatum; duos praetores Sicilia atque 6
Sardinia occupatos, quarum neutra hoc tempore praetore egeat;
M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei
bellicae gereret, prope in custodia habitum. Itaque hercule non 7
Samnium modo, quo iam tamquam trans Hiberum agro Poenis
concessum sit, sed Campanum Calenumque et Falernum agrum
pervastatos esse, sedente Casilini dictatore et legionibus populi
Romani agrum suum tutante. Exercitum cupientem pugnare et 8
magistrum equitum clausos prope intra vallum retentos, tamquam
hostibus captivis arma adempta. Tandem, ut abscesserit inde 9
dictator, ut obsidione liberatos extra vallum egressos fudisse ac

10 fugasse hostes. Quas ob res, si antiquus animus plebei Romanae
esset, audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio;
nunc modicam rogationem promulgaturum de aequando magistri
11 equitum et dictatoris iure. Nec tamen ne ita quidem prius mit-
tendum ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Fla-
minii suffecisset.

12 Dictator contionibus se abstinuit in actione minime popularis.
Ne in senatu quidem satis aequis auribus audiebatur, cum hostem
verbis extolleret biennique clades per temeritatem atque inscitiam
13 ducum acceptas referret *et* magistro equitum, quod contra dictum
14 suum pugnasset, rationem diceret reddendam esse: Si penes se
summa imperii consiliique sit, propediem effecturum, ut sciant
homines bono imperatore haud magni fortunam momenti esse,
15 mentem rationemque dominari, et in tempore et sine ignominia
servasse exercitum quam multa milia hostium occidisse maiorem
16 gloriam esse. Huius generis orationibus frustra habitis et con-
sule creato M. Atilio Regulo, ne praesens de iure imperii dimi-
caret, pridie quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad
exercitum abiit.

17 Luce orta cum plebis concilium esset, magis tacita invidia
dictatoris favorque magistri equitum animos versabat, quam satis
audebant homines ad suadendum quod vulgo placebat prodire, et
18 favore superante auctoritas tamen rogationi deerat. Unus in-
ventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno praetor
19 fuerat, loco non humili solum, sed etiam sordido ortus. Patrem
lanium fuisse ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso
in servilia eius artis ministeria usum.

26 *66* Is iuvenis, ut iam ex eo genere quaestus pecunia a patre
relicta animos ad spem liberalioris fortunae fecit togaque et forum
2 placuere, proclamando pro sordidis hominibus causisque adversus
rem et famam bonorum primum in notitiam populi, deinde ad
3 honores pervenit, Quaestura quoque et duabus aedilitatibus, ple-
beia et curuli, postremo et praetura perfunctus iam ad consulatus
4 spem cum attolleret animos, haud parum callide auram favoris
popularis ex dictatoria invidia petiit scitique plebis unus gratiam
5 tulit. Omnes eam rogationem, quique Romae quique in exercitu
erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem in contumeliam

eius latam acceperunt; ipse, qua gravitate animi criminantes se ⁶
^{en} ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se saevientis
 iniuriam tulit; acceptisque in ipso itinere litteris senatusque con- ⁷
 sulto de aequato imperio, satis fidens haudquaquam cum imperii
 iure artem imperandi aequatam, cum invicto a civibus hostibus-
 que animo ad exercitum rediit.

Minucius vero, cum iam ante vix tolerabilis fuisset rebus ²⁷
 secundis ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque non ²
 Hannibale magis victo ab se quam Q. Fabio gloriari: Illum in ³
 rebus asperis unicum ducem ac parem quaesitum Hannibali, ma-
 iorem minori, dictatorem magistro equitum, quod nulla memoria
 habeat annalium, iussu populi aequatum ⁱⁿ in eadem civitate, in
 qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque
 horrere soliti sint; tantum suam felicitatem virtutemque enituisse; ⁴
 ergo secuturum se fortunam suam, si dictator in cunctatione ac
 segnitie deorum hominumque iudicio damnata perstaret. Itaque ⁵
 quo die primum congressus est cum Q. Fabio, statuendum om-
 nium primum ait esse, quemadmodum imperio aequato utantur:
 Se optimum ducere aut diebus alternis aut, si maiora intervalla ⁶
 placerent, partitis temporibus alterius summum ius imperiumque
 esse, ut par hosti non consilio solum, sed viribus etiam esset, ⁷
 si quam occasionem rei gerendae habuisset. Q. Fabio haudqua- ⁸
 quam id placere: Omnia eam fortunam habitura, quamcumque
 temeritas collegae habuisset. Sibi communicatum cum alio, non
 ademptum imperium esse; itaque se numquam volentem parte, ⁹
 qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum; nec se tem-
 pora aut dies imperii cum eo, exercitum divisurum, suisque con-
 siliis, quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum. Ita ¹⁰
 obtinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset, inter se divi-
 derent. Prima et quarta Minucio, secunda et tertia Fabio eve-
 nerunt. Item equites pari numero sociumque et Latini nominis ¹¹
 auxilia diviserunt. Castris quoque se separari magister equitum
 voluit.

Duplex inde Hannibali gaudium fuit; neque enim quicquam ²⁸
 eorum, quae apud hostes agerentur, eum fallebat, et perfugis
 multa indicantibus et per suos explorantem: nam et liberam Mi- ²
 nucii temeritatem se suo modo captaturum et sollertiae Fabii di-

3 midium virium decessisse. Tumulus erat inter castra Minucii et
Poenorum, quem qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti
4 locum factururus. Eum non tam capere sine certamine volebat
Hannibal, quamquam id operae pretium erat, quam causam cer-
taminis cum Minucio, quem procursurum ad obsistendum satis
5 sciebat, contrahere. Ager omnis medius erat prima specie inutilis
insidiatori, quia non modo silvestre quicquam, sed ne vepribus
6 quidem vestitum habebat, re ipsa natus tegendis insidiis eo magis,
quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat; et erant in
anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum ducenos armatos pos-
7 sent capere. In has latebras, quot quemque locum apte insidere
8 poterant, quinque milia conduntur peditum equitumque. Necubi
tamen aut motus alicuius temere egressi aut fulgor armorum frau-
dem in valle tam aperta detegeret, missis paucis prima luce ad
capiendum quem ante diximus tumulum avertit oculos hostium.

9 Primo statim conspectu contempta paucitas, ac sibi quisque
deposcere pellendos inde hostes ac locum capiendum; dux ipse
inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat, et vanis minis
10 increpat hostem. Principio levem armaturam dimittit; deinde con-
ferto agmine mittit equites; postremo, cum hostibus quoque sub-
11 sidia mitti videret, instructis legionibus procedit. Et Hannibal
laborantibus suis alia atque alia, *incresciente* certamine, mittens
auxilia peditum equitumque iam iustam expleverat aciem, ac totis
utrimque viribus certatur.

12 Prima levis armatura Romanorum praeoccupatum inferiore
loco succedens tumulum pulsa detrusaque terrorem in succeden-
13 tem intulit equitem et ad signa legionum refugit. Peditum acies
inter percussos impavida sola erat videbaturque, si iusta ac recta
pugna esset, haudquaquam impar futura; tantum animorum fe-
14 cerat prospere ante paucos dies res gesta. Sed exorti repente
insidiatores eum tumultum terroremque in latera utrimque ab
tergoque incursantes fecerunt, ut neque animus ad pugnam neque
ad fugam spes cuiquam superesset.

29 Tum Fabius primo clamore paventium audito, dein conspecta
procul turbata acie, „Ita est“ inquit, „non celerius quam timui
2 deprendit fortuna temeritatem? Fabio aequatus imperio Hanni-
balem et virtute et fortuna superiorem videt. Sed aliud iurgandi

suscensendique tempus erit; nunc signa extra vallum proferte. Victoriā hosti extorqueamus, confessionem erroris civibus.“ Iam ³ magna ex parte caesis aliis, aliis circumspectantibus fugam Fabiana se acies repente velut caelo demissa ad auxilium ostendit. Itaque, priusquam ad coniectum teli veniret aut manum conse- ⁴ reret, et suos a fuga effusa et ab nimis feroci pugna hostes continuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant, ⁵ conversi in hostem volventesque orbem nunc sensim referre pedem, nunc conglobati restare. Ac iam prope una acies facta erat victi atque integri exercitus, inferebantque signa in hostem, cum Poe- ⁶ nus receptui cecinit, palam ferente Hannibale ab se Minucium, se ab Fabio victum.

Ita per variā fortunā diei maiore parte exacta cum in ⁷ castra reditum esset, Minucius convocatis militibus „Saepe ego“ ⁸ inquit „audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit, secundum eum, qui bene monenti oboediat; qui nec ipse consulere nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est, se- ⁹ cundam ac mediam teneamus et, dum imperare discimus, parere prudenti in animum inducamus. Castra cum Fabio iungamus; ¹⁰ ad praetorium eius signa cum tulerimus, ubi ego eum parentem appellavero, quod beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est, vos, milites, eos, quorum vos modo arma ac dexterarum ¹¹ texerunt, patronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis animorum gloriam dies hic dederit.“

Signo dato conclamatur inde, ut colligantur vasa. Profecti ³⁰ et agmine incedentes *ad* dictatoris castra in admirationem et ipsum et omnes qui circa erant converterunt. Ut constituta sunt ² ante tribunal signa, progressus ante alios magister equitum, cum patrem Fabium appellasset circumfususque militum eius totum agmen patronos consalutasset, „Parentibus“ inquit „meis, dictator, ³ quibus te modo nomine, quo fando possum, aequavi, vitam tantum debeo, tibi cum meam salutem tum omnium horum. Itaque ⁴ plebeiscitum, quo oneratus *sum* magis quam honoratus, primus antiquo abrogoque et, quod tibi mihi, quod exercitibus his tuis, servato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciūque

5 tuum redeo et signa haec legionesque restituo. Tu, quaeso, placatus me magisterium equitum, hos ordines suos quemque tenere
6 iubeas.“ Tum dextrae interiunctae militesque contione dimissa ab notis ignotisque benigne atque hospitaliter invitati, laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac prope execrabili factus.

7 Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein litteris non magis ipsorum imperatorum quam vulgo militum ex utroque exercitu adfirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad caelum
8 ferre. Pari gloria apud Hannibalem hostesque Poenos erat; ac tum demum sentire, cum Romanis atque in Italia bellum esse.
9 Nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem
10 famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.

31 Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus consul cum classe *centum viginti* navium circumvectus Sardiniae et Corsicae oram et obsidibus utrimque acceptis in Africam transmisit
2 et, priusquam in continentem escensiones faceret, Menige insula vastata et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis, ad litora Africae
3 accessit copiasque exposuit. Inde ad populandum agrum ducti
4 milites navalesque socii iuxta effusi, ac si *in* insulis cultorum
5 egentibus praedarentur. Itaque in insidias temere inlati cum a frequentibus palantes et ignari ab locorum gnaris circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves compulsi
6 sunt. Ad mille hominum cum Ti. Sempronio Blaeso quaestore
7 amissi. Classis ab litoribus hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit, traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut
8 ab legato eius P. Cincio Romam reduceretur. Ipse per Siciliam pedibus profectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus et ipse et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se exacto iam prope semestri imperio acciperent.

8 Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus Hannibalem rem gessisse tradunt; Coelius etiam eum primum a populo
9 creatum dictatorem scribit. Sed et Coelium et ceteros fugit uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia provincia aberat,

ius fuisse dicendi dictatoris; quam moram quia expectare territa 10
tum clade civitas non poterat, eo decursum esse, ut a po-
pulo crearetur, qui pro dictatore esset; res inde gestas gloriam- 11
que insignem ducis et augentes titulum imaginis posteros, ut,
qui pro dictatore *creatus esset, dictator fuisse* crederetur, facile
obtinuisse.

Consules Atilius Fabiano, Geminus Servilius Minuciano exer- 32
citu accepto, hibernaculis mature communitis, *quod reliquum au-*
tumni erat, Fabii artibus cum summa inter se concordia bellum
gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali diversis locis oppor- 2
tuni aderant carpentes agmen palatosque excipientes; in casum
universae dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non
veniebant; adeoque inopia est coactus Hannibal, ut nisi cum fugae 3
specie abeundum ei fuisset, Galliam repetiturus fuerit, nulla re-
licta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eis-
dem artibus bellum gererent.

Cum ad Gereonium iam hieme impediante constitisset bellum, 4
Neapolitani legati Romam venere. Ab iis quadraginta paterae
aureae magni ponderis in curiam inlatae atque ita verba facta,
ut dicerent: Scire sese populi *Romani* aerarium bello exhauriri, 5
et cum iuxta pro urbibus agrisque sociorum ac pro capite atque
arce Italiae, urbe Romana, atque imperio *geratur*, aequum censu- 6
isse Neapolitanos, quod auri sibi cum ad templorum ornatum tum
ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare po-
pulum Romanum. Si quam opem in sese crederent, eodem studio 7
fuisse oblaturus. Gratum sibi patres Romanos populumque factu-
rum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent, dignosque iu- 8
dicaverint, ab quibus donum animo ac voluntate eorum, qui li-
bentes darent, quam re maius ampliusque acciperent. Legatis 9
gratiae actae pro munificentia curaque; patera, quae ponderis mi-
nimi fuit, accepta.

Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per biennium 33
fefellerat, Romae depensus praecisisque manibus dimissus, et 2
servi quinque et viginti in crucem acti, quod in Campo Martio
coniurassent; indici data libertas et aeris gravis viginti milia.
Legati et ad Philippum Macedonum regem missi ad deposcendum 3
Demetrium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, et alii in

Ligures ad exostulandum, quod Poenum opibus auxiliisque suis iuissent, simul ad visendum ex propinquo, quae in Bois atque
5 Insubribus gererentur. Ad Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium, cuius dies exierat, poscendum aut, si
6 diem proferri vellet, obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos,
7 ne longinquae quidem, effugiebat. In religionem etiam venit aedem Concordiae, quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse.
8 Itaque duumviri ad eam rem creati a M. Aemilio praetore urbano C. Pupius et Caeso Quinctius Flamininus aedem in arce faciendam locaverunt.

9 Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romanam veniret; se in eam diem, quam iussissent, comitia edictu-
10 rum. Ad haec a consulibus rescriptum, sine detrimento rei publicae abscedi non posse ab hoste; itaque per interregem comitia habenda esse potius, quam consul alter a bello avocaretur.
11 Patribus rectius visum est dictatorem a consule dici comitiorum habendorum causa. Dictus L. Veturius Philo M. Pomponium
12 Mathonem magistrum equitum dixit. Iis vitio creatis iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare, res ad interregnum rediit.

34 Consulibus prorogatum in annum imperium. Interreges proditi sunt a patribus C. Claudius Appii filius Cento, inde P. Cornelius Asina. In eius interregno comitia habita magno certamine
2 patrum ac plebis. C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebi insectatione principum popularibusque artibus conciliatum,
ab Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia splendentem, vulgus extrahere ad consulatum nitebatur, patres summa ope obstabant, ne se insectando sibi aequari adsuescerent
3 homines. Q. Baebius Herennius tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modo, sed etiam augures, quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum
4 favorem candidato suo conciliabat: Ab hominibus nobilibus per multos annos bellum quaerentibus Hannibalem in Italiam adductum;
5 ab iisdem, cum debellari possit, fraude bellum trahi. Cum quat-

tuor legionibus universis pugnari *prospere* posse apparuisset eo, quod M. Minucius absente Fabio prospere pugnasset, duas legiones hosti 6 ad caedem obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque appellaretur, qui prius vincere prohibuisset Romanos quam vinci. Consules deinde Fabianis artibus, cum debellare 7 possent, bellum traxisse. Id foedus inter omnes nobiles ictum, nec finem ante belli habituros, quam consulem vere plebeium, id est hominem novum, fecissent; nam plebeios nobiles iam eisdem 8 initiatos esse sacris et contemnere plebem, ex quo contemni a patribus desierint, coepisse. Cui non apparere, id actum et quae- 9 situm esse, ut interregnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent? Id consules ambos ad exercitum morando quae- 10 sisse; id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum causa, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures fieret. Habere igitur interregnum eos; consulatum unum certe plebis 11 Romanae esse, et populum *eum* liberum habiturum ac daturum ei, qui mature vincere quam diu imperare malit.

(Cum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis pe- 35 tentibus, P. Cornelio Merenda, L. Manlio Volsone, M. Aemilio Lepido, duobus nobilium familiarum plebeis, C. Atilio Serrano et Q. 2 Aelio Paeto, quorum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando collegae. Tum experta nobilitas parum fuisse virium in competitori- 3 bus eius L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat, ex damnatione collegae, ex qua prope ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum recusantem ad petitionem compellit. Is 4 proximo comitali die concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant, par magis in adversando quam collega datur consuli. Inde praetorum comitia habita; creati M. Pomponius Matho 5 et P. Furius *Philus*. Philo Romae iuri dicundo urbana sors, Pomponio inter cives Romanos et peregrinos evenit. Additi duo prae- 6 tores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes creati sunt; nec cuiquam eorum praeter 7 Terentium consulem mandatus honos, quem non iam antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

Exercitus quoque multiplicati sunt; quantae autem copiae 36

peditum equitumque additae sint, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quicquam satis certum adfirmare ausus sim. Decem milia novorum militum alii scripta in supplementum, alii novas quattuor legiones, ut octo legionibus rem gererent; numero quoque peditum equitumque legiones auctas, milibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina milia peditum, treceni equites essent, socii duplicem numerum equitum darent, peditis aequarent, quidam auctores sunt. Illud haudquaquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam quam prioribus annis, quia spem posse vinci hostem dictator praeberat.

Ceterum priusquam signa ab urbe novae legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi propter territos vulgo homines novis prodigiis. Nam et Romae in Aventino et Ariciae nuntiatum erat sub idem tempus lapidibus pluvisse, et multo cruore signa in Sabinis, Caeretes aquas in fonte calido manasse; id quidem etiam, quod saepius acciderat, magis terrebat; et in via fornicata, quae ad Campum erat, aliquot homines de caelo tacti exanimatique fuerant. Ea prodigia ex libris procurata. Legati a Paesto pateras aureas Romam attulerunt. Iis sicut Neapolitanis gratiae actae, aurum non acceptum.

37 Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia cum magno com-
meatu accessit. Legati in senatum introducti nuntiarunt, caedem C. Flamini consulis exercitusque adlatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui clade moveri magis potuerit. Itaque, quamquam probe sciat magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis rebus quam secundis esse, tamen *secum* omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella iuvare soleant, misisse; quae ne accipere abnuant, magno opere se patres conscriptos orare. Iam omnium primum ominis causa Victoriā auream pondo ducentum ac viginti adferre sese; acciperent eam tenerentque et haberent propriam et perpetuam. Advexisse etiam trecenta milia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent, et quantum praeterea opus esset, quo iussissent, subvecturos. Milite atque equite scire nisi Romano Latinique nominis non uti populum Romanum, levium armorum auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis; itaque misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Baliares ac Mauros pugnaces-

que alias missili telo gentes. Ad ea dona consilium quoque ad-
debant, ut praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Afri-
cam traiceret, ut et hostes in terra sua bellum haberent minus-
que laxamenti daretur iis ad auxilia Hannibali submittenda.

Ab senatu ita responsum regi est: Virum bonum egregiumque
socium Hieronem esse atque uno tenore, ex quo in amicitiam po-
puli Romani venerit, fidem coluisse ac rem Romanam omni tempore
ac loco munifice adiuvisse. Id perinde ac deberet gratum populo
Romano esse. Aurum et a civitatibus quibusdam adlatum gratia
rei accepta non accepisse populum Romanum; Victoriam omenque
accipere, sedemque ei se divae dare, dicare Capitolium, templum
Iovis Optimi Maximi. In ea arce urbis Romanae sacratam vo-
lentem propitiamque, firmam ac stabilem fore populo Romano.
Funditores sagittariiue et frumentum traditum consulibus. Quin-
queremes ad *quinquaginta* navium classem, quae cum T. Otacilio
propraetore in Sicilia erat, quinque et viginti additae, permissum-
que est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traiceret.

(Dilectu perfecto consules paucos morati dies, dum *ab* sociis
ac nomine Latino venirent milites. Tum, quod numquam antea
factum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti milites. Nam
ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat, iussu consulis con-
venturos neque iniussu abituros; et ubi ad decuriatum aut cen-
turiatum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese decuriati
equites, centuriati pedites coniurabant sese fugae atque formidinis
ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi teli sumendi
aut repetendi aut hostis feriendi aut civis servandi causa. Id
ex voluntario inter ipsos foedere ad tribunos ac legitimam iuris
iurandi adactionem translatum.)

216 Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis Var-
ronis multae ac feroces fuere, denuntiantis bellum arcessitum in
Italiam ab nobilibus mansurumque in visceribus rei publicae, si
plures Fabios imperatores haberet, se, quo die hostem vidisset,
perfecturum. Collegae eius Pauli una, pridie quam ab urbe pro-
ficisceretur, contio fuit, verior quam gratior populo, qua nihil in-
clementer in Varronem dictum nisi id modo: Mirari se, qui dux,
priusquam aut suum aut hostium exercitum, locorum situm, na-
turam regionis nosset, iam nunc togatus in urbe sciret, quae sibi

10 agenda armato forent, et diem quoque praedicere posset, qua cum
 11 hoste signis collatis esset dimicaturus. Se, quae consilia magis
 res dent hominibus quam homines rebus, ea ante tempus imma-
 tura non praecepturum. Optare, ut, quae caute ac consulte gesta
 12 essent, satis prospere evenirent; temeritatem, praeterquam quod
 13 stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse. Et sua sponte
 apparebat tuta celeribus consiliis praepositurum; et, quo id con-
 stantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem
 adlocutus fertur:

39 „Si aut collegam, id quod mallet, tui similem, L. Aemili,
 haberes aut tu collegae tui esses similis, supervacanea esset oratio
 2 mea; nam et duo boni consules etiam me indicente omnia e re
 publica fideque vestra faceretis, et mali nec mea verba auribus
 3 vestris nec consilia animis acciperetis. Nunc et collegam tuum
 et te talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem
 video nequiquam et virum bonum et civem fore, si, altera parte
 claudente re publica, malis consiliis idem ac bonis iuris et pote-
 4 statis erit. Erras enim, L. Paule, si tibi minus certaminis cum
 C. Terentio quam cum Hannibale futurum censes; nescio an in-
 festior hic adversarius quam ille hostis maneat te, et cum illo in
 acie tantum, cum hoc omnibus locis ac temporibus sis certatu-
 5 rus, et adversus Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac
 peditibus pugnandum tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit op-
 6 pugnaturus. Ominis etiam tibi causa absit C. Flamini memoria.
 Tamen ille consul demum et in provincia et ad exercitum coepit
 furere; hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo con-
 sulatu, nunc quoque consul, priusquam castra videat aut hostem,
 7 insanit. Et qui tantas iam nunc procellas, proelia atque acies
 iactando, inter togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes
 8 facturum, et ubi extemplo res verba sequitur? Atqui si hic, quod
 facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem mili-
 tarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro, aut nobilior alius
 9 Trasumenno locus nostris cladibus erit. Nec gloriandi tempus
 adversus unum est, et ego contemnendo potius quam appetendo
 gloriam modum excesserim; sed ita res se habet: una ratio belli
 10 gerendi adversus Hannibalem est, qua ego gessi. Nec eventus
 modo hoc docet — stultorum iste magister —, est sed eadem

ratio, quae fuit futuraque, donec res eaedem manebunt, immutabilis est. In Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro; omnia ¹¹ circa plena civium ac sociorum sunt; armis, viris, equis, commeatibus iuvant iuvabuntque; id iam fidei documentum in adversis ¹² rebus nostris dederunt; meliores, prudentiores, constantiores nos tempus diesque facit. Hannibal contra in aliena, in hostili est ¹³ terra, inter omnia inimica infestaque, procul ab domo, ab patria; neque illi terra neque mari est pax; nullae eum urbes accipiunt, nulla moenia; nihil usquam sui videt; in diem rapto vivit; partem ¹⁴ vix tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum amnem traiecit; plures fame quam ferro absumpti, nec his paucis iam victus supeditat. Dubitas ergo, quin sedendo superaturi simus eum, qui ¹⁵ senescat in dies, non commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat? Quam diu pro Gereonii, castelli Apuliae inopis, tam- ¹⁶ quam pro Carthaginis moenibus *sedet*? Sed ne adversus te quidem de me gloriabor; Servilius atque Atilius, proximi consules, ¹⁷ vide, quemadmodum eum ludificati sint. Haec una salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque cives tibi magis quam hostes facient. Idem enim tui, quod hostium, milites volent; ¹⁸ idem Varro consul Romanus, quod Hannibal Poenus imperator, cupiet. Duobus ducibus unus resistas oportet. Resistes autem, si adversus famam rumoresque hominum satis firmus steteris, si te neque collegae vana gloria neque tua falsa infamia moverit. Veritatem laborare nimis saepe aiunt, extinguere numquam; *vanam* ¹⁹ gloriam qui spreverit, veram habebit. Sine, timidum pro cauto, tardum ²⁰ pro considerato, imbellem pro perito belli vocent. Malo, te sapiens hostis metuat, quam stulti cives laudent. Omnia audentem contemnet Hannibal, nihil temere agentem metuet. Nec ego, ut nihil ²¹ agatur, *moneo*, sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna; tuae potestatis semper tu tuaque omnia sint; armatus intentusque sis; neque occasioni tuae desis neque suam occasionem hosti des. Omnia non properanti clara certa- ²² que erunt; festinatio improvida est et caeca."

Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit, magis fa- ⁴⁰ tentis ea, quae diceret, vera quam facilia factu esse: Dictatori ² magistrum equitum intolerabilem fuisse; quid consuli adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque auctoritatis fore?

3 Se populare incendium priore consulatu semustum effugisse; optare, ut omnia prospera evenirent; sed si quid adversi caderet, hostium se telis potius quam suffragiis iratorum civium caput ob-
4 iecturum. — Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt prosequentibus primoribus patrum; plebeium consulem sua plebes prosecuta, turba conspectior, cum dignitates deessent.

5 Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere castris bifariam factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, 6 in veteribus maior pars et omne robur virium esset, consulum anni prioris M. Atilium aetatem excusantem Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanae et socium peditum equitumque duobus milibus praeficiunt. Hannibal, quamquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat, tamen 8 adventu consulum mire gaudere. Non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne unde raperet quidem quicquam reliqui erat, omni undique frumento, postquam ager 9 parum tutus erat, in urbes munitas convecto, ut vix decem dierum, quod compertum postea est, frumentum superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporum expectata foret.

41 Ceterum temeritati consulis ac praepropero ingenio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis praedatoribus tumultuario proelio ac procursu magis militum quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. 2 Ad mille et septingenti caesi non plus centum Romanorum sociorumque occisis. Ceterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul, cuius eo die — nam alternis imperitabant — imperium erat, Varrone indignante ac vociferante 3 emissum hostem e manibus, debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aegerrime pati; quin potius 4 gaudere velut inescatam temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse. Et omnia ei hostium haud secus quam sua nota erant: dissimiles discordesque imperitare, duas prope partes tironum militum in exercitu esse.

6 Itaque locum et tempus insidiis aptum se habere ratus nocte proxima, nihil praeter arma ferente secum milite, castra plena 7 omnis fortunae publicae privataeque relinquit; transque proximos

montes laeva pedites instructos condit, dextra equites, impedimenta per convallem mediam traducit, ut diripiendis velut desertis fuga dominorum castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri relictis in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.

Ubi inluxit, subductae primo stationes, deinde propius adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit. Tum satis comperta solitudine in castris concursus fit ad praetoria consulum nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut tabernaculis stantibus castra reliquerint, quoque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. Clamor inde ortus, ut signa proferri iuberent ducumque ad persequendos hostes ac protinus castra diripienda. Et consul alter velut unus turbae militaris erat; Paulus etiam atque etiam dicere providendum praecavendumque esse; postremo, cum aliter neque seditionem neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium praefectum cum turma Lucana exploratum mittit. Qui ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta ceteris iussis ipse cum duobus equitibus vallum intravit, speculatusque omnia cum cura renuntiat insidias profecto esse: Ignis in parte castrorum, quae vergat ad hostem, relictos; tabernacula aperta et omnia cara in promptu relictas; argentum quibusdam locis temere per vias velut obiectum ad praedam vidisse.

Quae ad deterrendos a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et clamore orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haudquaquam dux defuit; nam extemplo Varro signum dedit proficiscendi. Paulus, cum ei sua sponte cunctantis pulli quoque auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti porta signa collegae iussit. Quod quamquam Varro aegre est passus, Flaminii tamen recens casus Claudiique consulis primo Punico bello memorata navalis clades religionem animo incussit. Di prope ipsi eo die magis distulere quam prohibuere imminentem pestem Romanis; nam forte ita evenit, ut, cum referri signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui Servilio atque Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad do-

minos. Deductique ad consules nuntiant omnem exercitum Hanni-
12 balis trans proximos montes sedere in insidiis. Horum opportunus
adventus consules imperii potentes fecit, cum ambitio alterius suam
primum apud eos prava indulgentia maiestatem solvisset. ✓

43 Hannibal, postquam motos magis inconsulte Romanos quam
ad ultimum temere evectos vidit, nequiquam detecta fraude in
2 castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam frumenti manere
nequit, novaque consilia in dies non apud milites solum mixtos
ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ducem ipsum
3 oriebantur. Nam cum initio fremitus, deinde aperta vociferatio
fuisset exposcentium stipendium debitum querentiumque annonam
primo, postremo famem, et mercennarios milites, maxime Hispani
4 generis, de transitione cepisse consilium fama esset, ipse etiam
interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut re-
5 licto peditatu omni cum equitibus se proriperet. Cum haec con-
silia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde
statuit in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae loca,
simul *ut*, quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora
6 levibus ingeniis essent. Profectus est nocte ignibus similiter factis
tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori
7 metus contineret Romanos. Sed per eundem Lucanum Statilium
omnibus ultra castra transque montes exploratis cum relatum
esset visum procul hostium agmen, tum de insequendo eo consilia
8 agitari coepta. Cum utriusque consulis eadem, quae ante semper,
fuisset sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo praeter
9 Servilium, prioris anni consulem, adsentiretur, *ex* maioris partis
sententia ad nobilitandas clade Romana Cannas urgente fato pro-
10 fecti sunt. Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a
Vulturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit.
11 Id cum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare praecipue
futurum erat, cum aciem derigerent, ipsi aversi, terga tantum
adflante vento, in occaecatum pulvere offuso hostem pugnaturi.

44 Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut ven-
tum ad Cannas est et in conspectu Poenum habebant, bina castra
communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium, sicut
2 ante copiis divisus. Aufidius amnis utrisque castris adfluens adi-
tum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine cer-

tamine dabat. Ex minoribus tamen castris, quae posita trans 3 Aufidium erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nactus locis 4 natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, derigit aciem lacescitque Numidarum procursatione hostes. Inde rursus sollicitari seditione mili- 5 tari ac discordia consulum Romana castra, cum Paulus Sempronique et Flamini temeritatem Varroni, Varro *Paulo* speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium obiceret, testareturque deos 6 hominesque hic, nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam *velut* usu cepisset Italiam (: se constrictum a collega teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus), ille, si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam 7 pugnam legionibus accideret, se omnis culpa exsortem, omnis eventus participem fore diceret: videret, ut, quibus lingua prompta ac temeraria, aequae in pugna vigerent manus.

Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, 45 Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, cum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. Quam 3 inconditam turbam cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, *in* stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero indignum visum, ab tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri, ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen derigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque postero die Varro, cuius sors eius diei imperii erat, 5 nihil consulto collega signum proposuit instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo, quia magis non probare quam non adiuvere consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas 6 in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt atque ita instruunt aciem. In dextro cornu — id erat flumini propius — Romanos equites locant, deinde pedites; laevum cornu extremi 7 equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legionibus Romanis, tenuerunt; iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenere, Terentius laevum, 8 Aemilius dextrum; Geminio Servilio media pugna tuenda data.

46 Hannibal luce prima Baliaribus levique alia armatura prae-
 missa transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie lo-
 cabat, Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu
 adversus Romanum equitatum, dextrum cornu Numidis equitibus
 datum, media acie peditibus firmata, ita ut Afrorum utraque
 cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani.
 Afros Romanam crederes aciem; ita armati erant armis et ad
 Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trasumennum captis.
 Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dispa-
 ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hi-
 spano, punctim magis quam caesim adsueto petere hostem, bre-
 vitate habiles et cum mucronibus. Ante alios habitus gentium
 harum cum magnitudine corporum tum specie terribilis erat.
 Galli super umbilicum erant nudi; Hispani linteis praetextis pur-
 pura tunicis, candore miro fulgentibus, constiterant.] Numerus
 omnium peditum, qui tum stetere in acie, milium fuit quadra-
 ginta, decem equitum. Duces cornibus praeerant sinistro Hasdru-
 bal, dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse cum fratre
 Magone tenuit. Sol seu de industria ita locatis, seu quod forte
 ita stetere, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in
 meridiem, Poenis in septentrionem versis. Ventus — [Vulturnum
 regionis incolae vocant] — adversus Romanis coortus multo pul-
 vere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

47 Clamore sublato procursum *ab* auxiliis et pugna levibus pri-
 mum armis commissa. Deinde equitum Gallorum Hispanorumque
 laevum cornu cum dextro Romano concurrat, minime equestris
 more pugnae; frontibus enim adversis concurrendum erat, quia
 nullo circa ad evagandum relicto spatio hinc amnis, hinc peditum
 acies claudebant. In directum utrimque nitentes, stantibus ac
 confertis postremo turba equis, vir virum amplexus detrahebat
 equo. Pedestre magna iam ex parte certamen factum erat; acrius
 tamen quam diutius pugnatum est, pulsique Romani equites terga
 vertunt.

4 Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna,
 primo et viribus et animis par, dum constabant ordines Gallis
 Hispanisque. Tandem Romani, diu ac saepe conisi, obliqua fronte
 acieque densa impulere hostium cuneum nimis tenuem eoque pa-

rum validum, a cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac 6
trepide referentibus pedem institere, ac tenore uno per praeceps
pavore fugientium agmen in mediam primum aciem inlati, postremo
nullo resistente ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque 7
reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant,
aliquantum prominente acie. Qui cuneus ut pulsus aequavit fron- 8
tem primum, dein cedendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa
iam cornua fecerant, irruentibusque incaute in medium Romanis
circumdedere alas; mox cornua extendendo clausere et ab tergo
hostes. Hinc Romani, defuncti nequiquam proelio uno, omissis 9
Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, adversus Afros in-
tegram pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi 10
adversus circumfusus, sed etiam quod fessi cum recentibus ac
vegetis pugnabant.

Iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites adversus 48
Numidas steterant, consertum proelium erat, segne primo et a
Punica coeptum fraude. Quingenti ferme Numidae, praeter solita 2
arma telaque gladios occultos sub loricis habentes, specie trans-
fugarum cum ab suis parmas post terga habentes adequitassent,
repente ex equis desiliunt, parmisque et iaculis ante pedes hostium 3
proiectis in mediam aciem accepti ductique ad ultimos considerare
ab tergo iubentur. Ac dum proelium ab omni parte conseritur,
quieti manserunt; postquam omnium animos oculosque occupaverat 4
certamen, tum adreptis scutis, quae passim inter acervos caeso-
rum corporum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem,
tergaque ferientes ac poplites caedentes stragem ingentem ac ma-
iorem aliquanto pavorem ac tumultum fecerunt. Cum alibi terror 5
ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdru-
bal, qui ea parte praeerat, subductos ex media acie Numidas,
quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim
fugientes mittit, Hispanos et Gallos equites Afris prope iam fessis 6
caede magis quam pugna adiungit.

Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proelio 49
funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit saepe cum confertis 2
Hannibali et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum
equitibus Romanis, omissis postremo equis, quia consulem et
ad regendum equum vires deficiebant. Tum denuntianti cuidam, 3

iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem
4 ferunt: „Quam mallem, vinctos mihi traderet.“ Equitum pedestre
proelium, quale iam haud dubia hostium victoria, fuit, cum victi
mori in vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victo-
5 riam irati trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt
tamen iam paucos superantes et labore ac vulneribus fessos. Inde
dissipati omnes sunt, equosque ad fugam qui poterant repetebant.

6 Cn. Lentulus tribunus militum cum praetervehens equo se-
7 dentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset, „L. Aemili“
inquit, „quem unum insontem culpa cladis hodiernae dei respi-
cere debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid super-
8 est *et* comes ego te tollere possum ac protegere. Ne funestam
hanc pugnam morte consulis feceris; etiam sine hoc lacrimarum
9 satis luctusque est“. Ad ea consul: „Tu quidem, Cn. Corneli,
macte virtute esto; sed cave, frustra miserando exiguum tempus
10 e manibus hostium evadendi absumas. Abi, nuntia publice patri-
bus, urbem Romanam muniant ac, priusquam victor hostis ad-
venit, praesidiis firment, privatim Q. Fabio, Aemilium praeceptorum
11 eius memorem et vixisse adhuc et mori. Memet in hac strage
militum meorum patere expirare, ne aut reus iterum e consulatu
sim aut accusator collegae existam, ut alieno crimine innocen-
12 tiam meam protegam.“ Haec eos agentes prius turba fugientium
civium, deinde hostes oppressere; consulem ignorantes, quis esset,
obruere telis, Lentulum inter tumultum abripuit equus.

13 Tum undique effuse fugiunt. Septem milia hominum in mi-
nora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas
perfugerunt; qui extemplo a Carthalone atque equitibus nullo mu-
14 nimento tegente vicum circumventi sunt. Consul alter, seu forte
seu consilio nulli fugientium insertus agmini, cum quinquaginta
15 fere equitibus Venusiam perfugit. Quadraginta quinque milia
quingenti pedites, duo milia septingenti equites, et tantadem prope
civium sociorumque pars, caesi dicuntur; in his ambo consulum
16 quaestores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et undetriginta tri-
buni militum, consulares quidam praetoriiue et aedilicii — inter
eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui ma-
gister equitum priore anno, aliquot annis ante *consul* fuerat —,
17 octoginta praeterea aut senatores aut qui eos magistratus gessis-

sent, unde in senatum legi deberent, cum sua voluntate milites in legionibus facti essent. Capta eo proelio tria milia peditum et 18 equites mille et quingenti dicuntur.

Haec est pugna *Cannensis*, Alliensi cladi nobilitate par, 50 ceterum uti eis, quae post pugnam accidere, levior, quia ab hoste 2 est cessatum, sic strage exercitus gravior foediorque. Fuga namque 3 ad Alliam sicut urbem prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix quinquaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exercitus fuit.

Binis in castris cum multitudo semiermis sine ducibus esset, 4 nuntium, qui in maioribus erant, mittunt, dum proelio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse. Eam sententiam 5 alii totam aspernari: cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, cum aequae coniungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent et aliorum quam sua corpora tanto periculo mallent obicere. Aliis non tam sententia displicere quam 6 animus deesse. Tum P. Sempronius Tuditanus tribunus militum „Capi ergo mavultis“ inquit „ab avarissimo et crudelissimo hoste, aestimarique capita vestra et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri honos quaeratur? Non tu, si quidem L. Aemilii 7 consulis, qui se bene mori quam turpiter vivere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis. Sed antequam opprimit lux maioraque hostium agmina obsae- 8 piunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus. Ferro atque audacia *via* fit quamvis per con- 9 fertos hostes. Cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil obstet, disicias. Itaque ite mecum, qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis.“ Haec ubi dicta dedit, stringit 10 gladium cuneoque facto per medios vadit hostes. Et cum in latus 11 dextrum, quod patebat, Numidae iacularentur, translatis in dextrum scutis in maiora castra ad sescentos evaserunt, atque inde protinus alio magno agmine adiuncto Canusium incolumes perveniunt. Haec apud victos magis impetu animorum, quos inge- 12 nium suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum aut imperio cuiusquam agebantur.

51 Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratularentur suaderentque, ut tanto perfunctus bello diei quod reliquum esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi sumeret et fessis daret
2 militibus, Maharbal, praefectus equitum, minime cessandum ratus, „Immo ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto“ inquit „victor in Capitolio epulaberis. Sequere; cum equite, ut prius
3 venisse quam venturum sciant, praecedam.“ Hannibali nimis laeta res est visa maiorque, quam ut eam statim capere animo posset. Itaque voluntatem se laudare Maharbalis ait, ad consilium pen-
4 sandum temporis opus esse. Tum Maharbal: „Non omnia nimirum eidem *di* dedere; vincere scis, Hannibal; victoria uti nescis“. Mora eius diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio.

5 Postero die, ubi primum inluxit, ad spolia legenda foedam-
6 que etiam hostibus spectandam stragem insistunt. Iacebant tot Romanorum milia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. Adsurgentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab
7 hoste oppressi sunt. Quosdam et iacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem iugulumque et reli-
8 quum sanguinem iubentes haurire. Inventi quidam sunt mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas obruentesque ora superiecta humo interclusisse spiritum apparebat.
9 Praecipue convertit omnes subtractus Numida mortuo superincubanti Romano vivus naso auribusque laceratis, cum *Romanus* manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem ira versa, laniando
dentibus hostem exspirasset.

52 Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda, et omnium primum bracchio obiecto flumine eos ex-
2 cludit. Ceterum ab omnibus labore, vigiliis, vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta. Pacti, ut arma atque
3 equos traderent, in capita Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos centenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt, tra-
4 ditique in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur, interea cum ex maioribus castris, quibus satis virium et animi fuit, ad quattuor milia hominum et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus

tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem condicione, qua altera, tradita hosti. Praeda ingens⁵ parta est, et praeter equos virosque et si quid argenti — quod plurimum in phaleris equorum erat: nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur — omnis cetera praeda diripienda data est. Tum sepeliendi causa conferri in unum cor-⁶pora suorum iussit. Ad octo milia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque quidam auctores sunt.

Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine Busa,⁷ genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit, pro qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt.

Ceterum cum ibi tribuni militum quattuor essent, Q. Fabius⁵³ Maximus de legione prima, cuius pater priore anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Scipio² et de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat, omnium consensu ad P. Scipionem admodum *adulescentem*³ et ad Ap. Claudium summa imperii delata est. Quibus consul-⁴tantibus inter paucos de summa rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius, nequiquam eos perditam spem fovere: desperatam comploratamque rem esse publicam; nobiles iuvenes quos-⁵dam, quorum principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare, ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. Quod⁶ malum, praeterquam atrox super tot clades, etiam novum, cum stupore ac miraculo torpidos defixisset, qui aderant, et consilium advocandum de eo censerent, negat consilii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli. Audendum atque agendum, non consul-⁷tandum ait in tanto malo esse: irent secum extemplo armati, qui rem publicam salvam vellent; nulla verius, quam ubi ea cogi-⁸tentur, hostium castra esse. Pergit ire sequentibus paucis in⁹ hospitium Metelli, et cum concilium ibi iuvenum, de quibus adlatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio „Ex¹⁰ mei animi sententia“ inquit, „ut ego rem publicam populi Romani non deseram neque alium civem Romanum deserere patiar. Si sciens fallo, tum me Iuppiter Optimus Maximus, domum, fami-¹¹liam remque meam pessimo leto adficiat. In haec verba, L. Cae-¹²

cili, iures postulo ceterique, qui adestis; qui non iuraverit, in se
 13 hunc gladium strictum esse sciat." Haud secus pavidī, quam si
 victorem Hannibalem cernerent, iurant omnes custodiendosque
 semet ipsos Scipioni tradunt.

54 Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venusiam ad con-
 sulem ad quattuor milia et quingenti pedites equitesque, qui sparsi
 2 fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venusini per fa-
 milias benigne accipiendos curandosque cum divisissent, in sin-
 gulos equites togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vi-
 3 cenos et pediti denos et arma, quibus deerant, dederunt; ceteraque
 publice ac privatim hospitaliter facta, certatumque, ne a muliere
 4 Canusina populus Venusinus officiis vinceretur. Sed gravius onus
 Busae multitudo faciebat; et iam ad decem milia hominum erant.
 5 Appiusque et Scipio, postquam incolumem esse alterum consulem
 acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantae secum peditum
 equitumque copiae essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam
 6 adduci exercitum an manere iuberet Canusii. Varro ipse Canu-
 sium copias traduxit; et iam aliqua species consularis exercitus
 erat, moenibusque se certe, si non armis, ab hoste videbantur
 defensuri.

7 Romam ne has quidem reliquias superesse civium sociorum-
 que, sed occidione occisum cum ducibus exercitum deletasque
 8 omnes copias adlatum fuerat. Numquam salva urbe tantum pa-
 voris tumultusque intra moenia Romana fuit. Itaque succumbam
 oneri, neque adgrediar narrare, quae edissertando minora vero
 9 faciam. Consule exercituque ad Trasumennum priore anno amisso
 non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duobus con-
 sulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur, nec ulla iam
 10 castra Romana nec ducem nec militem esse; Hannibalis Apuliam,
 Samnium ac iam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia
 11 gens tanta mole cladis non obruta esset. Compares aut cladem
 ad Aegates insulas Carthaginiensium proelio navali acceptam, qua
 fracti Sicilia ac Sardinia cessere, inde vectigales ac stipendiarios
 fieri se passi sunt, aut pugnam adversam in Africa, cui postea
 hic ipse Hannibal succubuit: nulla ex parte comparandae sunt,
 nisi quod minore animo latae sunt.

55 P. Furius Philus et M. Pomponius praetores senatum in cu-

riam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consulerent. Ne-
 que enim dubitabant deletis exercitibus hostem ad oppugnandam
 Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Cum in malis
 sicuti ingentibus ita ignotis ne consilium quidem satis expedirent,
 obstreperetque clamor lamentantium mulierum, et nondum palam
 facto vivi mortuique per omnes paene domos promiscue complo-
 rarentur, tum Q. Fabius Maximus censuit: Equites expeditos et
 Appia et Latina via mittendos, qui obvios percontando — aliquos
 profecto ex fuga passim dissipatos fore — referant, quae fortuna
 consulum atque exercituum sit, et si quid di immortales, miseriti
 imperii, reliquum Romani nominis fecerint, ubi eae copiae sint;
 quo se Hannibal post proelium contulerit, quid paret, quid agat
 acturusque sit. Haec exploranda noscendaque per impigros iu-
 venes esse; illud per patres ipsos agendum, quoniam magistra-
 tum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant,
 matronas publico arceant containerique intra suum quamque limen
 cogant, comploratus familiarum coërceant, silentium per urbem
 faciant, nuntios rerum omnium ad praetores deducendos curent,
 suae quisque fortunae domi auctorem expectent, custodesque prae-
 terea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam egredi urbe
 cogantque homines nullam nisi urbe ac moenibus salvis salutem
 sperare. Ubi conticuerit tumultus, tum in curiam patres revo-
 candos consulendumque de urbis custodia esse.

Cum in hanc sententiam pedibus omnes issent submotaque
 foro *per* magistratus turba patres diversi ad sedandos tumultus
 discessissent, tum demum litterae a C. Terentio consule adlatae
 sunt: L. Aemilium consulem exercitumque caesum; sese Canusii
 esse reliquias tantae cladis velut ex naufragio colligentem; ad
 decem milia militum ferme esse in compositorum inordinatorumque;
 Poenum sedere ad Cannas in captivorum pretiis praedaeque alia
 nec victoris animo nec magni ducis more nundinantem.

Tum privatae quoque per domos clades vulgatae sunt; adeo-
 que totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris
 intermissum sit, quia nec lugentibus id facere est fas nec ulla in
 illa tempestate matrona expers luctus fuerat. Itaque, ne ob ean-
 dem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur,
 senatus consulto diebus triginta luctus est finitus.

6 Ceterum cum sedato urbis tumultu revocati in curiam patres
essent, aliae insuper ex Sicilia litterae adlatae sunt ab T. Otacilio
7 propraetore: Regnum Hieronis classe Punica vastari; cui cum
opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse aliam classem
8 ad Aegates insulas stare paratam instructamque, ut, ubi se verum
ad tuendam Syracusanam oram Poeni sensissent, Lilybaeum ex-
templo provinciamque aliam Romanam adgrederentur; itaque classe
opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.

57 (Litteris consulis praetorisque *recitatis censuerunt praetorem*
M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti praeesset, Canusium
ad exercitum mittendum scribendumque consuli, ut, cum praetori
exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per com-
2 modum rei publicae fieri posset, Romam veniret. Territi etiam
super tantas clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales
eo anno, Opimia atque Flordia, stupri compertae, altera sub
terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera si-
3 bimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius, scriba pontificius,
quos nunc minores pontifices appellant, qui cum Flordia stuprum
fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio caesus erat,
4 ut inter verbera exspiraret. Hoc nefas cum inter tot, ut fit,
clades in prodigium verum esset, decemviri libros adire iussi
5 sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sci-
scitatum, quibus precibus suppliciisque deos possent placare, et
6 quaenam futura finis tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus
libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quae Gallus et
Galla, Graecus et Graeca in foro boario sub terram vivi demissi
sunt in locum saxo consaeptum, iam ante hostiis humanis, mi-
nime Romano sacro, imbutum.)

7 Placatis satis, ut rebantur, dis M. Claudius Marcellus ab
Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habe-
8 bat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit. Ipse, legione classica
— ea legio tertia erat — cum tribunis militum Teanum Sidici-
num praemissa, classe tradita P. Furio Philo collegae, paucos post
9 dies Canusium magnis itineribus contendit. Inde dictator ex aucto-
ritate patrum dictus M. Iunius et Ti. Sempronius magister equi-
tum dilectu edicto iuniores ab annis septendecim et quosdam
praetextatos scribunt. Quattuor ex his legiones et mille equites

87 praetexta p

effecti. Item ad socios Latinumque nomen ad milites ex formula 10
accipiendos mittunt. Arma, tela, alia parari iubent et vetera
spolia hostium detrahunt templis porticibusque. Et aliam formam 11
novi dilectus inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo
milia iuvenum validorum ex servitiis prius sciscitantes singulos,
vellentne militare, empta publice armaverunt. Hic miles magis 12
placuit, cum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

Namque Hannibal secundum tam prosperam ad Cannas pu- 58
gnam victoris magis quam bellum gerentis intentus curis, cum 2
captivis productis segregatisque socios, sicut ante ad Trebiam
Trasumennumque lacum, benigne adlocutus sine pretio dimisisset,
Romanos quoque vocatos, quod numquam alias antea, satis miti
sermone adloquitur: Non internecivum sibi esse cum Romanis 3
bellum; de dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti Ro-
manae cessisse, et se id adniti, ut suae invicem simul felicitati
et virtuti cedatur. Itaque redimendi se captivis copiam facere; 4
pretium fore in capita equiti quingenos quadrigatos nummos, tre-
cenos pediti, servo centenos. Quamquam aliquantum adiciebatur 5
equitibus ad id pretium, quo pepigerant dedentes se, laeti tamen
quancumque condicionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio 6
ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus
aliud fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum. Missus cum his 7
Carthalo, nobilis Carthaginensis, qui, si forte ad pacem *inclinare*
cerneret animos, condiciones ferret. Cum egressi castris essent, 8
unus ex iis, minime Romani ingenii homo, veluti aliquid oblitus,
iuris iurandi solvendi causa cum in castra redisset, ante noctem
comites adsequitur. Ubi Romam venire eos nuntiatum est, Car- 9
thalonem obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut
ante noctem excederet finibus Romanis.

Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. Quorum 59
princeps „M. Iuni vosque, patres conscripti“, inquit, „nemo nostrum
ignorat nulli umquam civitati viliores fuisse captivos quam nostrae;
ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, non alii um- 2
quam minus negligendi vobis quam nos in hostium potestatem
venerunt. Non enim in acie per timorem arma tradidimus, sed, 3
cum prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum
proelium extraxissemus, in castra recepimus nos. Diei reliquum 4

ac noctem insequentem fessi labore ac vulneribus vallum sumus
5 tutati. Postero die, cum circumsessi ab exercitu victore aqua
arceremur, nec ulla iam per confertos hostes erumpendi spes
esset, nec esse nefas duceremus quinquaginta milibus hominum
ex acie nostra trucidatis aliquem ex Cannensi pugna Romanum
6 militem restare, tunc demum pacti sumus pretium, quo redempti
dimitteremur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradi-
7 dimus. Maiores quoque acceperamus se a Gallis auro redemisse,
et patres vestros, asperrimos illos ad condiciones pacis, legatos
8 tamen captivorum redimendorum gratia Tarentum misisse. Atqui
et *ad* Alliam cum Gallis et *ad* Heracleam cum Pyrrho utraque
non tam clade infamis quam pavore et fuga pugna fuit; Can-
nenses campos acervi Romanorum corporum tegunt, nec super-
sumus pugnae, nisi in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem
9 defecerunt. Sunt etiam de nostris quidam, qui ne in acie qui-
dem fuere, sed praesidio castris relictis, cum castra traderentur,
10 in potestatem hostium venerunt. Haud equidem ullius civis et
commilitonis fortunae aut conditioni invideo, nec premendo alium
me extulisse velim: ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum et
cursus aliquod praemium est, qui plerique inermes ex acie fu-
gientes non prius quam Venusiae aut Canusii constiterunt, se
nobis merito praetulerint gloriatique sint in se plus quam in no-
11 bis praesidii rei publicae esse. Sed et illis bonis ac fortibus mi-
litibus utemini et nobis etiam promptioribus pro patria, quod
12 beneficio vestro redempti atque in patriam restituti fuerimus. Di-
lectum ex omni aetate et fortuna habetis; octo milia servorum
audio armari. Non minor numerus noster est, nec maiore pretio
redimi possumus, quam ii emuntur; nam si conferam nos cum
13 illis, iniuriam nomini Romano faciam. Illud etiam in tali consilio
animadvertendum vobis censeam, patres conscripti, si iam durio-
res esse velitis, quod nullo nostro merito faciatis, cui nos hosti
14 relicturi sitis. Pyrrho videlicet, qui hospitum numero captivos
habuit? an barbaro ac Poeno, qui utrum avarior an crudelior sit,
15 vix existimari potest? Si videatis catenas, squalorem, deformita-
tem civium vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat,
quam si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus campis le-
16 giones vestras. Intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vesti-

bulo curiae stantium cognatorum nostrorum expectantiumque responsum vestrum. Cum ii pro nobis proque iis, qui absunt, ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est? Sed si, me dius fidius, 17 ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, cum indigni, ut redimeremur a vobis, visi simus. Rediere Romam quondam remissi a 18 Pyrrho sine pretio captivi, sed rediere cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis; redeam ego in patriam trecentis nummis non aestimatus civis? Suum quisque animum 19 *habet*, patres conscripti. Scio in discrimine esse vitam corpusque meum; magis me famae periculum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus; neque enim vos pretio pepercisse homines credent“.

Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio 60 erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. Feminas quo- 2 que metus ac necessitas in foro turbae virorum immiscuerat. Senatus submotis arbitris consuli coeptus. Ibi cum sententiis va- 3 riaretur et alii redimendos de publico, alii nullam publice impensam faciendam nec prohibendos ex privato redimi, si quibus 4 argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuum praedibusque ac praediis cavendum populo censerent, tum 5 T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam ita locutus fertur:

„Si tantummodo postulassent legati pro iis, qui in hostium 6 potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insectatione eorum brevi sententiam peregissem; quid enim aliud quam admonendi 7 essetis, ut morem traditum a patribus necessario ad rem militarem exemplo servaretis? Nunc autem, cum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, praeferrique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque ipsi C. Terentio consuli aequum censuerint, nihil vos eorum, patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar. Atque utinam haec, quae apud vos acturus sum, Canusii apud 8 ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque et virtutis, aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti

ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi
9 in hostium potestate essent. Sed cum, fessis pugnando hostibus,
tum victoria laetis et ipsis plerisque regressis in castra sua,
noctem ad erumpendum liberam habuissent, et septem milia ar-
matorum hominum erumpere etiam *per* confertos hostes possent,
neque per se ipsi id facere conati sunt, neque alium sequi volue-
10 runt. Nocte prope tota P. Sempronius Tuditanus non destitit
monere, adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum
quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegere posset, se
ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in socio-
11 rum urbes posse. Si, ut avorum memoria P. Decius tribunus mi-
litum in Samnio, si, ut nobis adolescentibus priore Punico bello
Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, cum ad tumulum eos
capiendum situm inter medios duceret hostes, dixit „Moriatur,
milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circumventas le-
12 giones“, si hoc P. Sempronius diceret, nec viros equidem nec Ro-
manos vos ducerem, si nemo tantae virtutis exstitisset comes.
13 Viam non ad gloriam magis quam ad salutem ferentem demon-
strat; reduces in patriam ad parentes, ad coniuges ac liberos
14 facit. Ut servemini, deest vobis animus; quid, si moriendum pro
patria esset, faceretis? Quinquaginta milia civium sociorumque
circa vos eo ipso die caesa iacent. Si tot exempla virtutis non
movent, nihil umquam movebit; si tanta clades vilem vitam non
15 fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes desiderate patriam;
immo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis. Sero nunc
desideratis, deminuti capite, abalienati iure civium, servi Cartha-
16 giniensium facti. Pretio redituri estis eo, unde ignavia ac ne-
quitia abistis? P. Sempronium civem vestrum non audistis arma
capere ac sequi se iubentem, Hannibalem post paulo audistis
17 castra prodi et arma tradi iubentem. *Quamquam quid* ego igna-
viam istorum accuso, cum scelus possim accusare? Non modo
enim sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere ac retinere
conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes submovissent.
18 Prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen quam per hostium
fuit erumpendum. Hos cives patria desideret, quorum si ceteri
similes fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnave-
19 runt, civem haberet? Ex milibus septem armatorum sescenti ex-

stiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi atque armati redirent, neque his sescentis militibus hostes obstitere; quam 20 tutum iter duarum prope legionum agmini futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti milia armatorum Canusii fortia, fidelia, patres conscripti. Nunc autem quemadmodum hi boni fidelesque — nam fortes ne ipsi quidem dixerint — cives esse possunt? Nisi quis credere potest aut favisse erumpentibus, qui, ne erum- 21 perent, obsistere conati sunt, aut non invidere eos cum incolumitati tum gloriae illorum per virtutem partae, cum sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam esse sciant. Malue- 22 runt in tentoriis latentes simul lucem atque hostem expectare, cum silentio noctis erumpendi occasio esset. *At si ad erumpendum e castris defuit animus, ad tutanda fortiter castra animum habuerunt; dies noctesque aliquot obsessi vallum armis, se ipsi 23 tutati vallo sunt; tandem ultima ausi passique, cum omnia subsidia vitae deessent adfectisque fame viribus arma iam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis quam armis victi sunt.* Orto sole hostis ad vallum accessit; ante secundam horam, nul- 24 lam fortunam certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. Haec vobis istorum per biduum militia fuit. Cum *in* acie stare 25 ac pugnare decuerat, in castra refugerunt; cum pro vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. Et vos redimamus? Cum erumpere *e* castris oportet, cunctamini 26 ac manetis; cum manere, castra tutari armis necesse est, et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. Ego non magis istos redi- 27 mendos, patres conscripti, censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt ac per summam virtutem se patriae restituerunt.“

Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quoque pleros- 61 que captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis, minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit, quia nec aerarium exhauriri, magna 2 iam summa erogata in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. Cum triste responsum, non redimi captivos, red- 3 ditum esset novusque super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam

4 prosecuti sunt. Unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit relatumque ad senatum est, omnes censuerunt comprehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse.

5 Est et alia de captivis fama: Decem primo venisse; de eis cum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem necne, 6 ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur. Morantibus deinde longius omnium spe alios tres insuper legatos venisse, L. 7 Scribonium et C. Calpurnium et L. Manlium. Tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum. Et novos legatos tres 8 ad Hannibalem revertisse, decem veteres remansisse, quod per causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi religione sese exsolvisset. De iis dedendis magna contentione actum in senatu esse, victosque paucis sententiis, qui 9 dedendos censuerint. Ceterum proximis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint, ceteri non foro solum omni deinde vita, 10 sed prope luce ac publico caruerint. Mirari magis adeo discrepare inter auctores, quam, quid veri sit, discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quod fides sociorum, quae ad eam diem firma steterat, tum labare coepit, nulla profecto alia de re, quam 11 quod desperaverant de imperio. Defecere autem ad Poenos hi populi: *Campani*, Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars, 12 Samnites praeter Pentros, Bruttii omnes, Lucani, praeter hos Uzentini et Graecorum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, 13 Crotonienses Locrique, et Cisalpini omnes Galli. Nec tamen eae clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis usquam mentio apud Romanos fieret, neque ante consulis Romam adventum, nec 14 postquam is rediit renovavitque memoriam acceptae cladis. Quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit et gratiae actae, quod 15 de re publica non desperasset; qui si Carthaginensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

Periocha libri XXII.

Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo amisso in Etruriam venit; per quas paludes quadriduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quae tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, in- 5 sidiis ab Hannibale circumventus ad Trasumennum lacum cum exercitu caesus est. Sex milia, quae eruperant, fide a *Maharbale* data perfidia Hannibalis vineta sunt. Cum ad nuntium cladis Romae luctus esset, duae matres ex insperato receptis filiis gaudio mortuae sunt. Ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum 10 votum. Cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus Hannibalem missus nollet acie cum eo configere, ne contra ferocem tot victoriis hostem *territos* adversis proeliis milites pugnae committeret, et opponendo se tantum conatus Hannibalis impediret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius, criminando dicta- 15 torem tamquam segnem et timidum effecit, ut populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu cum iniquo loco conflisset et in maximo discrimine legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo [discrimine] liberatus est. Quo beneficio victus castra cum eo iunxit et patrem eum salu- 20 tavit idemque facere milites iussit. Hannibal, vastata Campania inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio *inclusus*, sarmentis ad cornua bouum adligatis et incensis praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit et sic transgressus est saltum. Idemque Fabii Maximi dictatoris, cum circumposita ure- 25 ret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum faceret. Aemilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus [et] ducibus cum maxima clade adversus Hannibalem ad Cannas pu-

gnatum est, caesaque eo proelio Romanorum XLV cum Paulo
30 consule et senatoribus XC et consularibus aut praetoriis aut aedi-
liciiis XXX. Post quae cum a nobilibus adolescentibus propter
desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Corne-
lius Scipio tribunus militum, qui Africanus postea vocatus est,
stricto super capita deliberantium ferro iuravit se pro hoste habi-
35 turum eum, qui in verba sua non iurasset, effecitque, ut omnes
non relictum iri a se Italiam iure iurando adstringerentur. Propter
paucitatem militum VIII servorum armata sunt. Captivi, cum
potestas esset redimendi, redempti non sunt. Praeterea trepida-
tionem urbis et luctum et res in Hispania meliore eventu gestas
40 continet. Opimia et Floronia Vestales virgines incesti damnatae
sunt. Varroni obviam itum et gratiae actae, quod de re publica
non desperasset.

Kritischer Anhang.

C = Codex Colbertinus; Gron. = Jak. Fr. Gronov; HJM. = Hermann Johannes Müller;
Hss. = Handschriften; Ltb. = Luterbacher; M = Codex Mediceus; Mg. = Madvig;
P = Codex Puteaneus; Wfl. = Wölfflin.

1, 12. *lanaeque* alte Ausg., Hss. *lunaeque* (vgl. Plin. n. h. 2 § 147; Iul. Obs. 52 *Praeneste lana volitavit*; Oros. 7, 32 *apud Atrebatas vera lana de nubibus pluviae mixta defluxit*).

2, 2. *paludes* Wfl., Hss. *paludem*.

3, 6. *hoste* Jordan, Hss. *hoste Faesulas petens*. — 10. *a Veis* F. Fügner, P *abuelis*. — 13. *vetant* P, jüngere Hss. *vetent*.

4, 2. *pervenerat* Ltb., Hss. *pervenerant*. Wäre dieses richtig, so müßte doch wohl in § 3 nach *ibi* das Subjekt *Hannibal* zugesetzt werden.

5, 4. *mixtos strepentium* nach der Vulgata, P *mixtostrepentium*, Heusinger *mixtos terrentium*. — 6. *claudebant* Luchs, P *claudebat*.

6, 5. *super alios alii* HJM., Hss. *super alium alii*. — 8. *e saltu* HJM. (vgl. 9, 6, 3; 21, 25, 13; 26, 17, 12), P *exaltu*.

7, 4. *auctum* Walch, P *austum*.

9. 2. *minus prospere* Ltb., P *haud minue prospere*. Pauly vermutet: *haud satis prospere*. Vgl. Nep. 7, 7, 2 *ut omnia minus prospere gesta culpaē tribuerent*. Auf die sprachliche Verwandtschaft des Livius mit Nepos habe ich im Kommentar an einigen Stellen hingewiesen.

10, 6. *quam* ist zugesetzt nach Luchs; Stroth setzte ein *ac* ein, weil sich in P hinter *feri* ein ungehöriges *ac* findet.

12, 4. *illos* Mor. Haupt, Hss. *quos*. — 6. *novam* Ltb., P *nonuim*.

13, 1. *dictatorem* Wfl., P *ducem*.

14, 3. *est* ergänzt nach HJM und Luchs. — 6. *nuper* Weissenborn, P *per*. Mg. tilgte das Wort nach der Editio Frobeniana von 1531. — *illi* Mg. nach der Froben. von 1531, Hss. *illi suam*. — 7. *quieti* F. J. Drechsler, P *laeti*. — 11. *qua nunc* jüngere Hss., P *q. nunc*. — 15. *duci* P; Gron. *ducem*.

15, 5. *Numidas prospexit* Heräus, Hss. *Numidas*. — *ac per* HJM., Hss. *per*. — 7. *ipsa eum* Weissenborn, Hss. *ipsum*.

16, 4. „*per horridas* s. indem er dieselben als Lagerplatz benützt, wogegen mit *inter* nur die Grenzen, innerhalb deren er sich bewegen kann, angegeben werden; wahrscheinlich denkt L. an den in der Kaiserzeit als unsicher verrufenen Fichtenwald nördlich von Cumae, die *silva Gallinaria*.“ Wölfflin.

Bei der Gliederung a) *inter Formiana saxa ac Literni harenas stagnaque*, b) *et per horridas silvas* müßte das zweite Glied das erste erklären („und zwar in schauerlichen Wäldern“) und könnten diese Wälder nur zwischen Formiae und Liternum, nicht südlich von letzterem liegen. Es scheint mir aber natürlicher, die Wälder mit den Sandflächen und Sümpfen zusammenzunehmen als südliche Grenze des den Puniern offen stehenden Gebietes. — 8. *prima nocte* Tücking (vgl. Nep. 18, 9, 3; Hor. carm. 3, 7, 29), *primis tenebris noctem*; Wfl. *nocte*.

17, 2. *cornua veniens* Luchs, P *cornuum aueniens*. — 3. *visa* zugesetzt nach Mg. (vgl. Curt. 3, 8, 18).

18, 2. *supervenisset* Gron., P *peruenisset*. — 8. *agit* zur Erleichterung des Schülers hergestellt aus *agens*. — 10. *ac respirasse ab continuis cladibus* Luchs, P *ab continuis cladibus ac respirasse*.

19, 2. *adiexit* P, Luchs *adiectis*. — 3. *naves* Ruperti, P *navibus*. — 7. *et naves* HJM und Luchs; P *et ad naues*. — 10. *evahuntur* Gron., P. *evaherentur*. Die Erklärung „auf die Anker losstürzen, um sie zu lösen“ (Wölfflin) scheint mir nicht annehmbar. Das hiesse wohl: *in ancoralia evahuntur*.

20, 7. *praetervecta est oram* nach alten Ausgaben; P *periectas oras*. Die neuesten Ausgaben bieten *praelecta est ora*. Das Wort *praelegere* (sonst „vorlesen“) findet sich aber in diesem Sinne („an etwas vorbeifahren“) erst bei Tacitus und nur im Aktiv (Ann. 2, 79 *oram Lyciae praelegentes*; 6, 1 *Campaniam praelegebat*). Wenn man daher die Konjekture *praevecta est oram* aufgegeben hat, weil Livius *praevehi* nicht von Schiffen gebraucht, so ist es auch nicht statthaft, das durch 21, 51, 7 *oram Italiae legens* nicht als livianisch erwiesene Wort *praelegere* in denselben einzuführen, zumal im Passiv. Livianisch ist dagegen *praetervehor* (21, 41, 3; 25, 27, 12; 26, 39, 2; 29, 18, 4 u. oft). Die Ergänzung des Subjekts *classis* aus § 6 macht keine Schwierigkeit, und der Satzbau ist derselbe wie in § 10 *inde flexa retro classis reditumque in ceteriora provinciae*. — 10. *cis* ergänzt von Gron. (vgl. 28, 24, 5). Mg. las: *qui Hiberum accolunt*.

21, 4. *tribuni militum* Mg., P¹ *tribus militibus*. — *mille hominibus occisis, quibusdam captis* Mg., P¹ *omnis* (P² *omnibus*) *occisis quibusdam captisque*.

22, 18. *peracta eodem ordine* Ltb., P *acta per eundem ordine*.

23, 1. *in Hispania* nach H. A. Koch, P *in Hispania quoque*. — 4. *vim omnem hostilem* Crevier, P *vim omnium hostium*, jüngere Hss. *vim omnem hostium*. — 6. *plures* HJM., P *prius*, jüngere Hss. *plus*.

24, 8. *per aversa castra* Gron., P *per aversa castra e castris Hannibalis*. — 10. *Fabii* Hertz, Hss. *Fabii pars exercitus aberat iam fame*. — 12. *quingentos ducentem* Gron., P *adducentem*. — 14. *vanam* zugesetzt nach Wfl.

25, 3. *Metilius* Sigon., P *Metellus*. — 6. *tempore* HJM., Hss. *tempore provincia*. — 12. *inscitiam* Luchs, P *scientiam*.

26, 1. *ut iam* Ltb., Hss. *utrum* (vgl. z. B. 3, 50, 4: *ut iam ex trepidatione concurrentium turba constitit*; 26, 18, 10).

27, 8. *omnia eam fortunam habitura, quamcumque* Mg., P *omnia enim fortunam habituram, quaecumque*.

28, 11. *increscente* Wfl., P *aut crescente*. — 14. *ut neque animus* alte Ausgaben, P *ut necut animus*.

29, 1. Das Fragezeichen von Ltb. zugesetzt, da der Sinn sonst ist: Ich hatte wirklich gefürchtet, daß das Unheil so schnell die Unbesonnenheit ereile. Wfl. vermutet: *non celerius quam commeruit, citius quam timui*. — 11. *ac* zugesetzt nach Mg.

30, 4. *quod exercitibus* Frigell, P *quod exercitusq.*; gewöhnl. [*quod*] *exercitibusque*, weil *quod* in solchen Formeln nicht leicht wiederholt wird. — 8. *pari* Paulikowski, P *par*.

31, 2. *escensiones* P, von erster Hand aus *escensionem* korrigiert (Luchs). — 5. *cum Ti. Ruperti*, P *cum iis*. — *amissi* Ltb., P *amisso*. — 6. *cincio* Hertz, P¹ *circi*, P² *circa*. — 10. *tum* Ltb., P *iam*. Die Konjekture von Lentz *tertia iam clade* verträgt sich nicht mit 23, 33, 4. — *esse* Mg., Hss. *est*. — 11. *qui pro dictatore creatus esset, dictator fuisse crederetur* Wfl.

32, 3. *ei fuisset* Mg., P *timuisset*.

34, 5. *prospere* zugesetzt nach Riemann. — 8. *a patribus* jüng. Hss., P *patribus*. — 11. *eum* zugesetzt nach HJM.

35, 2. *nobilium familiarum plebeis* HJM., Hss. *nobilibus iam familiarum plebei*. — 3. *ex damnatione* HJM., Hss. *et d.* — *ex qua* Harant, P *et sua*. — 4. *adversando* F. Fügner, P *aduersandum*.

36, 4. *peditis aequarent* [septem et octoginta milia armatorum et ducentos in castris Romanis, cum pugnatum ad Cannas est], *quidam auctores sunt* Weissenb., Wfl. — 7. *Caeretes aquas in fonte calido* Ltb., P *caedes aquas fonte callidos*: vgl. Liv. 22, 1, 10, Obs. 25: *Puteolis in aquis calidis rivi manarunt sanguine*.

37, 4. *secum* Ltb., Hss. *se*. Die Beibehaltung des *se* als Subjekt mit Beziehung auf Hiero scheint unstatthaft, da im Vorhergehenden keine Andeutung liegt, daß Hiero selbst hier als redend zu betrachten sei. — 13. *quingenta* zugesetzt von Ltb. nach 21, 51, 7; *erat* Mg. nach jüng. Hss. *st. erant*.

38, 2. *iussu consulis conventuros neque iniussu abituros* nach *fuerat* gestellt mit Mg., Wfl.; in den Hss. stehen die Worte nach *milites*. — 4. *repetendi* Crevier, Hss. *petendi*. — 8. *ab urbe* M² (vgl. 21, 63, 2; 23, 14, 4; 27, 11, 1 u. 40, 1; 30, 2, 8 u. 39, 1; Jahrbücher für klass. Philol. 1885, S. 613), P *in urbe*, Riemann *urbe*. — 13. *et sua* Gron., Hss. *id sua*.

39, 3. *claudente* Mg., P *claudet*. „Der rhetorische Gegensatz verlangt, daß *consiliis bonis* direkt den Worten *virum bonum* gegenübergestellt werde.“ Wfl. — 17. *Servilius* Luchs, P *P. Servilius* (vgl. 42, 11; 43, 8). — 19. *vanam* zugesetzt nach Muret. — 21. *moneo* jüngere Hss., Mg. *suadeo*.

40, 3 *prospera evenirent*] nach Wilh. Heräus; P *prosperevenirent* (indem *e* für *ae* eintrat, wie oftmals). — *sed si* nach Heerwagen; P *etsi*.

41, 4. *gaudere* Pluygers, Hss. *credere*.

42, 6. *ad hostem* M (vgl. 23, 33, 12; 27, 42, 10; Jahrbücher für klass. Philol. 1885, S. 613), P *adinhostem*, jüngere Hss. *in hostem*.

43, 9. *ex* zugesetzt nach Luchs. — 11. *offuso* Walch, P *effuso*.

44, 5. *Paulo* zugesetzt nach Wesenberg.

45, 5. *cuius* Riemann nach Lov. 4 und Pal. 2, P *cui*.

46, 4. *Romanam* Wfl., P *Romanam magna ex parte*. — 5. *ante alios* Mg., P *antetalius*. — 6. *stetere* Luchs, P *steterent*.

49, 12. *eos* Mg., P *ex*. — 15. *tandadem* Mg., P *tanta*.

50, 2. *uti eis* Luchs, P *utilis*.

51, 9. *Romanus* zugesetzt nach Zingerle.

53, 11. *Optimus Maximus* nach Drakenborch, P *optime maxime*.

54, 6. *certe, si* Mg., P *cernei eisi*, C *certe etsi*. — 7. *cum ducibus* Ltb., P *cum duobus*, Gron. *cum consulibus duobus*. — 11. *compares aut* Alschefski, P *comparesset*.

55, 8. *urbe* Mg., P *urbem*.

57, 1. *recitatis* nach Wölfflins Vermutung; jüngere Hss. *lectis*. Vgl. Jahrbücher für klass. Philol. 1885, S. 613. — 2. *compertae* Ltb., P *compertae et*. Die Auslassung des *erant* wäre sehr hart, und zudem scheint es, daß *compertus* nur als Participium coniunctum in der Bedeutung „überführt“ gebraucht werde (vgl. 7, 4, 4; 30, 39, 7; 32, 1, 8). — *scriba pontificis* nach Cassius Hemina; P *scriba pontificis*, wonach der Relativsatz auf *pontificis* bezogen werden müßte und somit (da es nicht heißt: *pontificum*) jeder der *pontifices minores* seinen eigenen Sekretär gehabt hätte. — 6. *sub terram* Duker, P *sub terra*.

58, 7. *inclinare cerneret animos* H. A. Koch, P *inclinaret animos*. Die Lesung *inclinaret animus* (nach einer jüngeren Handschrift) scheint unhaltbar, weil (nach Luchs) „*ipsius Carthalonis animus significari videtur*“.

59, 1. *M. Iuni vosque* Harant, P *M. Iuniusque*. — 9. *fuere* HJM., P *refugerunt*. — 11. *quod* P, Luchs *cum*. — 14. *hospitum* Fabri, P *vos hospitum*. — 18. *captivi* Heräus, P *captiti*.

60, 5. *videbatur* C, P *videatur*. — 15. *liberi* Ausgabe von Froben 1531, Hss. *et liberi*. — 19. *sescentis militibus* Ltb., P *sescenta milia*, Mg. *sescentis*. — 21. *aut favisse* Mg., Hss. *fuisse ut*. — 22. *at si ad* Ltb., Hss. *ad*, Wex *at ad*. — 25. *in castra* Luchs, P *cum in castra*, gew. *tum in castra*; *redimamus* Luchs, P *redimam*.

61, 2. *quia* Mg. nach jüngeren Hss., P *quam*. — *exauriri* Heräus, P *exaurire*. — 5. *primo* Wfl., P *primos*. — 11. *Campani* zugesetzt von Ltb.

Livius, Titus, v59-17

Titi Livii ab urbe condita liber XXII

Bd.: 1.

Gotha 1889

A.lat.b. 1263 sir-1

urn:nbn:de:bvb:12-bsb11540242-9